

HOLLAND

nummer 1
35e jaargang * 2003



Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijke uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. *Holland, Historisch Tijdschrift* en *Archeologische Kroniek* worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

C.H.L.I. Cools, M.J.M. Damen, D. Damsma, K. Goudriaan, M. Hell, J. Hendriks, S. Langereis, H. Looijesteijn, T. de Nijs, A. Schmidt, R. van Venetië, P. Vlegels, I. van der Vlis, C. van Weele, A. Willemsen.

Kopij voor *Holland, Historisch Tijdschrift* en *Hollandse Studiën* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, mevr. A. Schmidt, Adelaarsweg 35h, 1021 BP Amsterdam, ariadneschmidt@xs4all.nl. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: C.H.L.I. Cools, p/a vakgroep Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mev. K. Gils, Gouden Leeuw 820, 1103 KS Amsterdam.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172702.

Contributie: € 25,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: € 3,50, dubbele nummers € 7,-, vermeerderd met € 1,50 administratiekosten voor een enkel nummer, € 2,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via *Holland*' achterin het tijdschrift.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, H. Looijesteijn, wenden. Wallerweg 20, 1764 HS Breezand, hlooiesteijn@zonnet.nl.

Foto omslag: Plattegrond van Den Haag (detail). Olie op canvas, 1658 (naar origineel uit 1570). Haags Historisch Museum, Den Haag.

ISSN 0166-2511

© 2003 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Inhoud

35e jaargang nr. 1, 2003

MARIO DAMEN

Het Hof van Holland in de late Middeleeuwen 1

SERGE TER BRAAKE

In dienst in Den Haag. Makelaardij bij het Hof van Holland aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506) 9

MAARTEN VAN BOURGONDIËN

Medemblik voor het Hof van Holland. De financiële problemen van een Hollandse stad gedurende het laatste kwart van de 15de eeuw 27

JUR KINGMA

Het Noordzeekanaal 1863-1883 45

TASTBAAR VERLEDEN

CINDY VAN WEELE

Henricus Hollandus
De portretkunst van Hendrick Goltzius (1558-1617) 51

CAROLIEN VOIGTMANN

Hendrick Goltzius en de penningkunst 57

Aan dit nummer werkten mee:

Maarten van Bourgondiën (1975) studeerde tussen 1994 en 1999 geschiedenis aan de Universiteit Leiden, specialisatie Middeleeuwen, en doet nu een masteropleiding Archeologie aan dezelfde universiteit. Correspondentieadres: Kortenaer 18, 2182 XV Hillegom, maartenvanbourgondien@hotmail.com.

Serge ter Braake (1980) studeerde tussen 1998 en 2002 geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam, specialisatie Middeleeuwen. Correspondentieadres: Kogge 12-40, 8243 AG Lelystad.

Mario Damen (1969) promoveerde in 2000 op *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* uitgegeven als deel 36 in de reeks *Hollandse Studiën*. Momenteel is hij als universitair docent middeleeuwse geschiedenis werkzaam aan de Universiteit Leiden. Hij verricht onderzoek naar de functie van geschenken in de Noordelijke Nederlanden (±1375–±1580). Correspondentieadres: Faculteit der Letteren, Opleiding Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, m.j.m.damen@let.leidenuniv.nl.

Jur Kingma (1945) behaalde in 1963 te Zaandijk zijn eindexamen HBS-B. Hij studeerde van 1963 tot 1971 geneeskunde en van 1964-1965 studium generale aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is werkzaam als huisarts in Uden. In 1980 was hij medeoprichter van de vereniging tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek Zaanstreek. Hij publiceerde op het terrein van techniekgeschiedenis en industriële archeologie. Correspondentieadres: Prior van Milstraat 139, 5400 AK Uden, j.kingma.uden@wxs.nl.

Carolien Voigtmann (1967) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Sinds 1993 is zij verbonden aan Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet in Leiden waar zij als wetenschappelijk medewerker verantwoordelijk is voor de collectie penningen. Correspondentieadres: Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Postbus 11028, 2301 EA Leiden, voigtmann@penningkabinet.nl.

Cindy van Weele (1961) is redacteur van *Historisch Tijdschrift Holland*. Zij studeerde Museumkunde en Kennis der Materieële Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam en is sinds 1989 werkzaam bij het Rijksmuseum Amsterdam. Correspondentieadres: Rijksmuseum, Postbus 74888, 1070 DN Amsterdam, c.van.weele@rijksmuseum.nl.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl.

Holland, Historisch tijdschrift

Driemaandelijke uitgave van de Historische Vereniging Holland

Vijfendertigste jaargang

Dordrecht 2003

Het Hof van Holland in de late Middeleeuwen

Een vorstelijke huldiging

In een Rotterdamse kroniek wordt het volgende vermeld over de huldiging van Karel de Stoute als graaf van Holland in juli 1468:

‘Toen kwam hij [Karel] naar Holland. Hij werd gehuldigd op 21 juli 1468 te Den Haag waar de gedeputeerden van de steden namens hun poorters de eed aflegden. Daarna bezocht hij de belangrijkste steden van Holland waar hij nog eens apart gehuldigd werd en zijn eed aflegde. Verder werd hem een achtjarige bede toegekend van 80.000 pond per jaar. Toen hij in Holland was, hield Karel bovendien audiëntie in de Grote Zaal [Ridderzaal] te Den Haag. Hij ontving verzoekschriften en was bereid klachten aan te horen van wie dan ook. En hij zat daar in vol ornaat met al zijn raadsheren van 12 tot 2 (en soms zelfs tot 3) uur in de middag. Slechts weinigen kregen echter boter bij de vis en de meesten werden doorverwezen naar de kanselier, de financiële commissarissen, de Raad van Holland enzovoort. Dat was omdat men eigenlijk alleen zicht wilde krijgen op de toestand van het land.’¹

Dit verslag geeft goed weer hoe de verhouding tussen de vorst en zijn onderdanen was geregeld in het laatmiddeleeuwse Holland. Als de heersende dynastie een legitieme opvolger had voortgebracht, dan werd deze in principe erkend als de nieuwe graaf van Holland. Voor deze erkenning moest de vorst zich echter wel in levende lijve vertonen, ook al was dat, zoals in dit geval, een jaar nadat de nieuwe graaf *de facto* al was aangetreden. Zowel de vorst als de (verteenwoordigers van de) onderdanen legden bij deze huldiging een eed van trouw af. Sinds de integratie van de graafschappen Holland en Zeeland in de Bourgondische personele unie (waarvan behalve het hertogdom Bourgondië, onder andere ook de hertogdommen Brabant, Luxemburg en Limburg en de graafschappen Vlaanderen, Henegouwen en Namen deel uitmaakten) was het grafelijk hof uit Den Haag verdwenen. De Bourgondische hertogen verbleven met name in Bourgondië en de zuidelijke gewesten van de Nederlanden. Zij vertoonden zich nog maar sporadisch in hun meest noordelijke gebieden. Bij een huldiging of een verzoek om nieuwe belastingen (beden) was een reis richting het Noorden echter onvermijdelijk.²

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de onderdanen een bezoek van de vorst aangrepen om persoonlijk bij hem aan te kloppen voor een verzoek om een gunst of een uitspraak in een geschil; de vorst was als soeverein natuurlijk de meest aantrekkelijke instantie voor rechtzoekenden. Karel de Stoute hield daarom drie keer per week audiëntie.³ Zoals blijkt uit de kroniek verwees Karel het merendeel van de bezoekers echter door naar andere, lagere instanties. Eerst worden de ambtenaren en instellingen genoemd die het dichtst bij de vorst stonden, dus op het centrale niveau boven alle Bourgondische gewesten: de kanselier, de hoogste ambtenaar in de hiërarchie en voorzitter van het hoogste gerechtshof in de Bourgondische

¹ J.G. Smit ed., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel III: 1467-1477* (Den Haag 1998) 33.

² J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995) 41-43, 327-331 en Werner Paravicini, ‘Die Residenzen der Herzöge von Burgund, 1363-1477’, in: H. Patze en W. Paravicini (red.), *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa* (Sigmaringen 1991) 207-263.

³ Werner Paravicini, ‘Ordre et règle. Charles le Téméraire en ses ordonnances de l’hôtel’, *Académie des inscriptions et belles-lettres* (1999) 311-359, aldaar 340-341.



Afb. 1. Karel de Stoute (†1477) met zijn devies *Je l'ay emprins* (ik heb het ondernomen). Paneel, Zuid-Nederlandse School, 2de helft 15de eeuw. Rijksmuseum, Amsterdam.

Nederlanden, de Grote Raad. Vervolgens vermeldt de schrijver van het verslag de commissarissen die de financiële zaken onder hun hoede hadden. Ook op het gewestelijke niveau, zoals dat van het graafschap Holland, waren er vorstelijke instellingen. Hoewel na de Bourgondische machtsovername (1425-1433) het hof uit Den Haag verdween, bleef de instelling die onlosmakelijk met het hof verbonden was, de grafelijke Raad, bestaan. Deze Raad, oorspronkelijk een groep van vertrouwelingen en vazallen die de graaf van advies voorzagen, groeide uit tot het belangrijkste orgaan van bestuur en rechtspraak in het graafschap Holland. De financiële controlerende taken van de Raad werden al gauw ondergebracht in de Rekenkamer.

De laatste jaren hebben deze gewestelijke instellingen sterk in de belangstelling gestaan. De hernieuwde interesse was niet, zoals in het verleden wel het geval was, gericht op de instelling als zodanig maar juist op de mensen die van de instelling deel uitmaakten en hun dagelijkse werkzaamheden. Er verschenen twee proefschriften over de Raad, of, zoals de in-

stelling vanaf het midden van de 15de eeuw steeds vaker werd genoemd, het Hof van Holland. Mijn eigen boek was een collectieve biografie van de ambtenaren die in Den Haag gestationeerd waren. Het accent lag op de tussenpositie van deze lieden tussen de vorst en zijn onderdanen en op de politieke netwerken die de gewestelijke instellingen domineerden. Marie-Charlotte Le Bailly onderzocht de rechtspraak van het Hof van Holland aan de hand van een gedetailleerde analyse van de processen die tussen 1457 en 1467 voor het Hof werden gevoerd. Rob Huijbrecht, projectleider in het Nationaal Archief te Den Haag, is voorts al jaren bezig met het toegankelijk maken van het archief van het Hof van Holland. Hij organiseerde reeds diverse symposia waarbij de moeilijkheden en mogelijkheden van archieven van gerechtshoven (op gewestelijk en centraal niveau) centraal stonden.⁴

Van de Raad naar het Hof van Holland

Ook in dit nummer van het tijdschrift *Holland* blijkt dat het Hof van Holland een blijvende bron van inspiratie is voor historisch onderzoek. De twee artikelen zijn van Serge ter Braake en Maarten van Bourgondiën. In beide artikelen staan de laatste decennia van de 15de eeuw centraal. Het artikel van Ter Braake gaat over de samenstelling van het Hof, terwijl dat van Van Bourgondiën over de rechtspraak van het Hof gaat. Het is wellicht zinvol om een korte schets te geven van de ontwikkeling van het Hof in de late Middeleeuwen, zodat de lezer de artikelen in een breder kader kan plaatsen.

Rond 1300 had de grafelijke Raad zich langzaam maar zeker afgesplitst uit het bredere college van leenmannen dat de graaf met raad en daad bijstond. Deze Raad bestond volgens Jan Burgers uit 'hoge edelen die op dat moment het meest in de gunst stonden bij de vorst' en vergaderde regelmatig met de vorst over zaken die het landsbestuur aangingen. Ook de belangrijkste (geschoolde) klerken werden bij dit overleg betrokken hoewel zij formeel geen lid van de Raad waren. Het lidmaatschap van de Raad werd geformaliseerd door middel van een aanstellingsbrief en ambtskledij die de graaf verstrekte en de eed van trouw die de nieuwe raadsheer aflegde. De raadsheren waren voor hun levensonderhoud aangewezen op de voorzieningen van het Hof.⁵

Rond 1400 is er slechts op een enkel punt verandering gekomen in dit beeld. De edelen domineerden nog steeds de Raad maar de invloed van niet-adellijke professionele ambtenaren was toegenomen. In de eerste plaats ging het hier om (juridisch) geschoolde geestelijken. Ook financiële experts drongen echter door tot de Raad. De ambtenaar die op verschillende niveaus zijn invloed liet gelden was de tesorier. Niet alleen droeg hij zorg voor de lopende inkomsten en uitgaven van de graaf, hij was ook hoofd van de Kanselarij en hij trad bij afwezigheid van de graaf op als zijn plaatsvervanger en voorzitter van de Raad. De raadsheren werden nog steeds aan het Hof onderhouden en ontvingen onkostenvergoedingen voor de dagen dat zij als raadsheer voor de graaf op pad waren.⁶

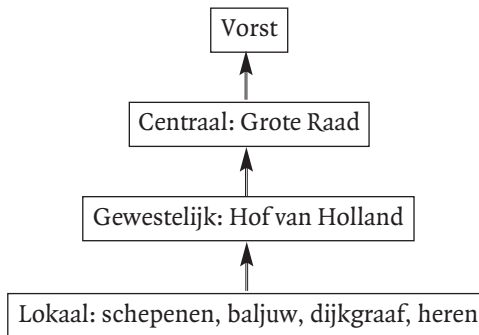
4 Mario Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000); Marie-Charlotte Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001); R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het eerste Hof van Holland Symposium gehouden op 24 mei 1996 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag* (Den Haag 1997); R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het tweede Hof van Holland Symposium gehouden op 14 november 1997 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag* (Den Haag 1998).

5 Jan Burgers, 'De grafelijke Raad in Holland in de dertiende eeuw. De evolutie van een centraal bestuursorgaan en de rol daarin van de grafelijke klerken' in: D.P. Blok e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 67-109.

6 Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 368-373.

Rond 1500 zien we dat er enkele fundamentele wijzigingen zijn opgetreden. Hoewel het Hof (zoals de Raad sindsdien meestal genoemd werd) nog steeds bestuurlijke taken had, ontwikkelde zij zich met name als het hoogste gewestelijke rechtscollege. Door de integratie van Holland in de Bourgondisch-Habsburgse personele unie, ging het Hof deel uitmaken van een duidelijke institutionele hiërarchie (zie Figuur 1) waarbinnen de instelling een positie bekleedde tussen het lokale en het centrale niveau.⁷

Figuur 1: Hiërarchie van de rechtspraak in het graafschap Holland (15de eeuw).⁸



De instelling was definitief los komen te staan van de grafelijke hofhouding. Dit uitte zich in vaste salarissen en onkostenvergoedingen voor de raadsheren aangezien zij niet meer persoonlijk door de vorst onderhouden konden worden. In het Hof bekleedden de edelen nog maar een ondergeschikte rol. Van de acht bezoldigde raadsheren hadden er doorgaans zes een academische opleiding in het canonieke en/of Romeinse recht genoten, terwijl de andere twee raadsheren behoorden tot de ridderschap.⁹ De Bourgondische hertogen hadden het voorzitterschap van de Raad toevertrouwd aan een stadhouder, letterlijk ‘stedehouder mijns genadichs heeren’ of plaatsvervanger van de vorst. De stadhouder, overigens wel altijd een hoge edelman, was de belangrijkste verbindingsschakel tussen het centrale bestuur (vorst, Grote Raad, financiële commissarissen) en de bestuurslagen op gewestelijk en lokaal niveau. Het ambt van tesorier was opgeheven en vervangen door dat van rentmeester-generaal. Deze nieuwe financiële ambtenaar speelde nog slechts een ondergeschikte rol in het geheel van de Bourgondische administratie maar maakte nog wel deel uit van het Hof. Kortom, binnen het Hof was er een duidelijke ambtelijke hiërarchie ontstaan die werd weerspiegeld door de hoogte van de salarissen. Bovendien valt een zekere mate van specialisatie, professionalisering en bureaucratisering waar te nemen.¹⁰

7 Wim Blockmans, ‘Die Hierarchisierung der Gerichtsbarkeit in den Niederlanden, 14.-16. Jahrhundert’, in: P.-J. Heinig e.a. (ed.), *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw* (Berlijn 2000) 261-278.

8 Gebaseerd op: Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 38, 43 en Wim Blockmans en Walter Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*, 139.

9 Reeds in 1477 was in het Groot Privilege vastgelegd dat zes van de acht raadsheren academisch geschoolde juristen of specialisten in het gewonterecht moesten zijn. In 1480 werd deze verdeling voor het eerst bereikt en in 1500 was dat nog steeds het geval: Damen, *De staat van dienst, 151-153* en idem, ‘De weg naar het Hof. De activiteiten van 43 grafelijke ambtenaren in Den Haag aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)’ (Scriptie middeleeuwse geschiedenis, Amsterdam 2002) bijlagen 1 en 3.

10 Damen, *De staat van dienst, 151-153* en idem, ‘Linking court and counties. The governors and stadholders of Holland and Zeeland in the fifteenth century’, *Francia* 29 (2002) 257-268.

Het Hof vergaderde in de 15de eeuw in de Raadkamer die was gevestigd in het gebouw van de huidige Eerste Kamer aan het Binnenhof. De Ridderzaal (toen Grote Zaal genoemd) werd eigenlijk alleen gebruikt voor bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij een bezoek van de vorst zoals in de tekst hierboven wordt beschreven. In de Raadkamer stonden de zitbanken voor de raadsheren rond een grote tafel. De stadhouder zat in het midden op een verhoogde zetel waarin acht leeuwen waren gegraveerd, die waarschijnlijk symbool stonden voor de acht raadsheren over wie hij presideerde. De raadsheren waren gezeten aan weerszijden van de stadhouder. Daarbij werd de sociale rangorde goed in de gaten gehouden. De adellijke raadsheren zaten het dichtste bij, de niet-adellijke raadsheren het verste van de stadhouder af. Binnen deze verschillende categorieën waren de raadsheren naar anciënniteit gerangschikt: eerst de oudsten, daarna de jongsten. Aan de sociale en ambtelijke hiërarchie werd veel waarde gehecht; ook in de rekeningen, waarin de salarissen van de raadsheren werden verantwoord, werd strikt de hand gehouden aan deze volgorde.¹¹

Patronage en makelaardij

Hoewel de raadsheren natuurlijk niet te vergelijken zijn met onze hedendaagse ambtenaren, beantwoordden ze op een aantal punten aan het door socioloog Max Weber vastgestelde ideaaltype: functionarissen die door middel van een contract en een vast salaris zijn aangesteld op grond van vakbekwaamheid en hun ambt uitoefenen als hoofdberoep in een vaste ambtshiërarchie en met vaste competenties.¹² Dat neemt echter niet weg dat veel ambtenaren hun ambt nog als persoonlijk bezit beschouwden en bijvoorbeeld doorgaven aan familieleden (ambtsresignatie). Bovendien speelden patroon-cliëntrelaties een belangrijke rol bij benoemingen. Ook konden de ambtenaren zich niet onttrekken aan de politieke twisten tussen Hoeken en Kabeljauwen, zo typisch voor de late Middeleeuwen in Holland, waardoor er groepsvorming plaatsvond. Door dergelijke relaties tussen ambtenaren te analyseren, kunnen de diverse netwerken die een bepalende rol speelden, in kaart worden gebracht.¹³

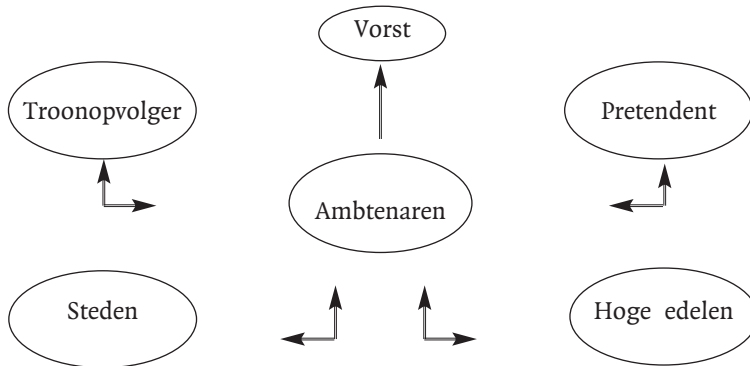
In mijn proefschrift heb ik aangetoond hoe de verschillende netwerken binnen de gewestelijke instellingen elkaar opvolgden of beconcurrerden. Zo wisten verschillende troonpretendenten (Jan en Jacoba van Beieren) maar ook de troonopvolger (Karel van Charolais, de latere Karel de Stoute) hun eigen vazallen en hovelingen in de Raad te parachutereren of raadsheren door middel van een leen, een ambt of een gift aan zich te binden (zie Figuur 2 op de volgende pagina). Tussen de cliënten van deze patroons bestonden vaak ook verwantschaps- of vriendschapsrelaties waardoor we van echte netwerken kunnen spreken. Op een lager niveau zien we dat hoge edelen die zelf geen raadszetel (meer) hadden, via hun stromannen toch hun invloed in het hoogste gewestelijk orgaan wisten te behouden. Serge ter Braake toont in zijn artikel aan dat ook in het laatste kwart van de 15de eeuw een hoge edelman, de latere stadhouder Jan van Egmond, een dominante invloed in de Raad kreeg. Bovendien constateert hij dat er in die periode ook van een echte ambtenarenfamilie gesproken kan worden. Het gaat hier om het geslacht Oem van Wijngaarden dat niet alleen op lokaal niveau (de 'thuisbasis' Dordrecht) maar ook op gewestelijk niveau vele ambten wist te verwerven en hiermee ook sociale stijging wist te bewerkstelligen. Tenslotte benaderden de Hollandse steden de ambtenaren dikwijls met het verzoek om hun belangen te behartigen bij de vorst,

¹¹ Damen, *De staat van dienst*, 41, 58, 226-227.

¹² M. Weber, *Gezag en bureaucratie*. A. van Braam ed. (Rotterdam 1972) 155-165.

¹³ Damen, *De staat van dienst*, 157-160, 421-427.

Figuur 2: Schematische weergave van de belangrijkste relaties en netwerken van de ambtenaren van het Hof van Holland in de 15de eeuw.



met name als er nieuwe belastingen in de lucht hingen of als er privileges in het geding waren. De ambtenaren waren wel bereid om in ruil voor giften in geld of natura voor de steden op te treden als bemiddelaars, als makelaars die voor hun cliënten een goed woordje konden doen bij de patroon, de hertog van Bourgondië.

Nu zijn patronage en makelaardij niet typisch voor de late Middeleeuwen of voor, meer in het algemeen, een pre-industriële samenleving;¹⁴ ook tegenwoordig zijn het bekende verschijnselen, zowel in dictatoriale als democratisch geregeerde samenlevingen. Een voorbeeld is de communistische partij van China waarin oudgedienden ervoor zorgen dat hun cliënten en familieleden op strategische plaatsen in het partijapparaat terechtkomen. Maar ook in de Verenigde Staten zijn er soortgelijke patronen waar te nemen, ook al speelt de kiezer hier natuurlijk wel een rol. De ‘dynastieën’ van de Kennedy’s en de Bush’s brengen generatie na generatie nieuwe politici en ambtenaren voort, en in het congres gaan zetels vaak over van vader op zoon. Door middel van patronage en makelaardij kunnen de politieke elites hun bevoorrechte plaatsen in de samenleving behouden. Dat betekent echter niet dat er door deze ‘vriendjespolitiek’ alleen maar onbekwame lieden op hoge posten belanden. Zo zien we in het Hof van Holland dat de adellijke netwerken in de loop van de 15de eeuw steeds meer plaatsmaken voor netwerken van geleerde personen.

Bestuur en rechtspraak

Wat betreft de personen die voor de Raad procedeerden, blijkt dat het rond het midden van de 15de eeuw in de helft van de gevallen ging om personen die vanwege hun sociale positie of aparte status in eerste aanleg mochten procederen. Dit betrof bijvoorbeeld edelen, grafelijke ambtenaren, geestelijken, buitenlanders, weduwen en wezen. In de andere helft van de gevallen ging het echter om personen die niet tot deze categorieën gerekend kunnen worden. Ten aanzien van het type geschillen dat voor het Hof werd gebracht, ging het in de meeste gevallen om strafzaken waarbij lieden werden aangeklaagd (doorgaans door de procureur-generaal) voor bijvoorbeeld belediging, fraude, mishandeling, moord of sodomie. Bij de ande-

¹⁴ A. Blok, ‘Variations in patronage’, *Sociologische Gids* 16 (1969) 365-378; W.F. Wertheim, ‘Patronage als structureel verschijnsel’, *Sociologische Gids* 16 (1969) 362-365; Wim Blockmans, ‘Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985) 231-247.

Afb. 2. Zitting van het Hof van Holland in de Rolzaal. In 1510-1511 verhuisde het Hof van het gebouw van de huidige Eerste Kamer naar de zogenaamde Oude Zaal, later Rolzaal genoemd, gelegen achter de Ridderzaal. In het midden zetelt op een verhoging de voorzitter. Aan beide zijden van het gestoelte zijn de raadsheren gezeten. Aan de tafel zit de griffier met zijn klerken. Titelblad van J. Coren, *Observationes rerum in eodem senatu iudicatarum* (Amsterdam 1663). Universiteitsbibliotheek, Leiden.



re processen ging het vooral om civiele geschillen en bestuurlijke geschillen (met name fiscale en financiële zaken).¹⁵ Het artikel van Maarten van Bourgondiën biedt een mooie illustratie van de rechtspraktijk aan het Hof. Hieruit komt naar voren dat diverse personen processen aanspanden tegen Medemblik vanwege het niet nakomen van financiële verplichtingen. Het ging hier enerzijds om grafelijke ambtenaren die ambtshalve hinder hadden ondervonden en vanwege hun speciale status direct een proces aanspanden tegen Medemblik bij het Hof. Anderzijds ging het om particulieren die in verband met achterstallige rentebetalingen financiële schade hadden geleden.

Het laatste woord over het Hof, zijn ambtenaren en zijn rechtspraak is nog lang niet gesproken. De seriële bronnen die in de archieven van de Rekenkamer (rekeningen) en het Hof van Holland (sententies en dingtalen) aanwezig zijn, bieden nog vele mogelijkheden voor verder onderzoek. Op basis van de rekeningen kan de samenstelling van het Hof in de 16de eeuw verder gereconstrueerd worden.¹⁶ Aanvullende bronnen zullen moeten uitwijzen welke sociale en politieke netwerken het aangezicht van het Hof na 1500 bepaalden. Men zou zich dan in eerste instantie op het reconstrueren van de carrières, contacten, families en oplei-

¹⁵ Le Bailly, *Recht*, 219-260.

¹⁶ De lijsten in A.S. de Blécourt, en E.M. Meijers ed., *Memorialen van het hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa deelen I, II en III* (Haarlem 1929) bevatten kleine fouten en zijn niet helemaal volledig.

ding van de individuele ambtenaren moeten richten, en niet zozeer op de instelling. Een instelling is immers geen abstracte eenheid maar een organisatie bemand door mensen van vlees en bloed. Een dergelijke – overigens zeer arbeidsintensieve – benadering verheldert wat voor type mensen en wat voor sociale groepen, waartoe deze mensen behoorden, vorm gaven aan deze instellingen.¹⁷

Op basis van de rekeningen kan overigens ook de aandacht gericht worden op de bestuurlijke taken van het Hof. Het Hof bleef namelijk ook in bestuurlijk opzicht een belangrijke rol spelen. De ambtenaren van het Hof waren bijvoorbeeld nauw betrokken bij de aanstelling van nieuwe stadsbesturen (wetsverzetting) en de onderhandelingen over de beden. Juist hier konden de informele contacten (etentjes, geschenken) met de stedelijke elites een beslissende rol spelen. Aan de hand van de grafelijkheidsrekeningen (reiskostenvergoedingen voor ondernomen dienstreizen) en stadsrekeningen (wijngeschenken) kunnen deze activiteiten geïnventariseerd worden.

Het archief van het Hof van Holland zelf biedt natuurlijk ongekende mogelijkheden op het gebied van de rechtspraakgeschiedenis. Men hoeft echter niet alleen te denken aan de vaststelling van de gehanteerde procedures en de wijze waarop de rechtspraak in de praktijk plaatsvond. Een analyse van de sociale achtergrond van de mensen die een proces aanspannen voor het Hof is minstens zo boeiend. Ook voor thema's als corruptie en rechtsongelijkheid in het middeleeuwse en vroegmoderne Holland is het een kwestie van schat zoeken in het Nationaal Archief.¹⁸

¹⁷ H. de Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen-maatschappij en oudheidkunde Gent* 45 (1991) 95-117.

¹⁸ Zie voor een overzicht Le Bailly, *Recht*, 17-28, 279-280 en de publicaties van Florike Egmond waaronder recent 'Recht en krom. Corruptie, ongelijkheid en rechtsbescherming in de vroegmoderne Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) 1-33.

In dienst in Den Haag Makelaardij bij het Hof van Holland aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)¹

Aan het eind van de 15de eeuw was in Den Haag het Hof van Holland gevestigd, de hoogste instantie voor rechtspraak en bestuur in Holland en Zeeland. Een aantal ambtenaren die daar werkzaam waren, ontlooiden zich als makelaars die van hun positie gebruik wisten te maken om mannen uit hun netwerken functies te bezorgen in vorstelijke dienst. Met name Kabeljauwse edelen, onder leiding van stadhouder Jan van Egmond, domineerden tijdens en na de sinds 1477 opgelaaide factietwisten nog tot na 1500 het Hof, de schutterij en het baljuwschap van Den Haag. Naast het 'lidmaatschap' van het Kabeljauwse netwerk konden familierelaties en contacten met topambtenaren een carrière bij het Hof positief beïnvloeden.

Floris Oem van Wijngaarden Florisz. moet een bekend figuur zijn geweest in het Den Haag van het eind van de 15de eeuw. Hij oefende diverse functies uit bij het Hof van Holland en had vele verwanten die bij het Hof werkten of hadden gewerkt. Verder was Floris van 1494 tot 1504 baljuw van Den Haag, bekleedde hij het rentmeesterschap van het Haagse bos en kreeg hij het bodeambt voor zijn leven in handen. Bovendien was hij actief in een Haagse schutterij en een rederijderskamer.² Dit artikel gaat over Floris en 42 andere grafelijke ambtenaren die werkzaam waren bij het Hof van Holland in Den Haag, de hoogste instantie voor rechtspraak en bestuur van Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen. De periode die hier centraal staat loopt van 1483 tot 1506 en beslaat het eerste regentschap van Maximiliaan, de zoon van de Duitse keizer en echtgenoot van Maria van Bourgondië, en de regering van zijn zoon Filips de Schone. Hiermee wordt chronologisch aangesloten op de periode die Mario Damen in *De staat van dienst* behandelt.³ Damen heeft geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag welke rol de ambtenaren in de periode 1425-1482 hebben gespeeld bij de integratie van de graafschappen Holland en Zeeland in de Bourgondische personele unie. Hij verdedigt de stelling dat de vorst door het strategisch aanstellen van bepaalde ambtenaren de integratie heeft proberen te bevorderen.⁴ Hierbij benadrukt Damen de positie van de ambtenaren als makelaars. Een makelaar is een bemiddelaar tussen een patroon en een cliënt. De patroon voorziet de cliënt van begerenswaardige middelen als een baan, geld of bescherming in ruil voor loyaliteit en steun. De makelaar heeft zelf geen beschikking over die begerenswaardige middelen, maar verschaft de cliënt toegang tot de patroon die daar wel de beschikking over heeft. Tegenover de cliënt treedt de makelaar dikwijls op als patroon en tegenover de patroon als cliënt. Makelaardij komt vaak voor in samenlevingen waar het bestuursapparaat nog niet voldoende is ontwikkeld om geheel volgens formele regels te functioneren, zoals het geval was in de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden van de 15de

1 Dit artikel is een bewerking van een gedeelte van mijn doctoraalscriptie aan de VU, tot stand gekomen onder begeleiding van prof. dr. Koen Goudriaan: S. ter Braake, *De weg naar het Hof. De activiteiten van 43 grafelijke ambtenaren in Den Haag aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)* (doctoraalscriptie Middeleeuwen, Amsterdam 2002). Ook raadpleegbaar on-line op <http://www.geocities.com/prosopografie/>

2 Zie voor zover in de verdere tekst geen bronverwijzingen zijn opgenomen bijlage 1 in Ter Braake, *De weg naar het Hof*.

3 M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).

4 Damen, *De staat van dienst*, 160, 419.

en 16de eeuw. De gewestelijke ambtenaren konden zich in deze situatie door hun positie tussen vorst en onderdanen ontplooiën als makelaars en de verhoudingen tussen vorst en onderdanen stroomlijnen. Zowel de vorst als de steden deden pogingen de ambtenaren, en vooral degenen die zich als makelaar opwierpen, door middel van giften aan zich te binden.⁵

Makelaardij kwam in de tweede helft van de 16de eeuw door het voortgeschreden staatsvormingsproces al een stuk minder voor. Volgens Van Nierop had stadhouder Willem van Oranje daarom weinig kans meer om als makelaar op te treden.⁶ Uit het volgende zal blijken dat stadhouder Jan van Egmond, een voorganger van Willem van Oranje en één van de ambtenaren die hier centraal zal staan, zich aan het eind van de 15de en begin van de 16de eeuw nog wel kon opwerpen als makelaar en zijn ‘vertrouwelingen’ aan hoge functies in vorstelijke dienst kon helpen. Ook wisten andere ambtenaren bij het Hof van Holland hun invloed aan te wenden om familieleden of vrienden aan een functie te helpen. In dit artikel zullen de netwerken centraal staan die de ambtenaren er op nahielden en zal ik bekijken hoe ze zich als makelaar opwierpen om cliënten uit die netwerken posities bij het Hof te bezorgen. Mannen die deel uitmaakten van de netwerken van een makelaar waren door familiebanden, vriendschap, patronage of groepssolidariteit aan de makelaar verbonden.⁷ Vaak was er sprake van meerdere bindmiddelen tussen de makelaar en de heren uit zijn netwerk.

Hier zal veel aandacht uitgaan naar de manier waarop Kabeljauwse edelen de belangrijkste functies in Den Haag en bij het Hof van Holland wisten te bemachtigen en aan elkaar door te geven. Verder zal het netwerk van topambtenaar Thomas Beukelaar besproken worden en de manier waarop de ambtenaren werkzaam bij het Hof hun functies probeerden door te geven aan verwanten. Het belang van familieconnecties is voor de Hollandse Rekenkamer aan het eind van de 15de eeuw reeds onderzocht door Bos-Rops en wordt daarom hier buiten beschouwing gelaten.⁸ In het volgende zal eerst een korte beschrijving gegeven worden van de functies die de ambtenaren bekleedden, vervolgens zal gekeken worden welke ambtenaren door de vorst en de steden begunstigd werden en uiteindelijk zullen de verschillende netwerken en de rol van de ambtenaren als makelaars behandeld worden.

De ambtenaren

Het Hof, of de Raad, van Holland was gevestigd in Den Haag en was in de 15de eeuw de hoogste instantie voor rechtspraak en bestuur binnen Holland en Zeeland.⁹ Bij de Raad kon men in beroep gaan tegen een vonnis dat was uitgesproken door een lagere rechtbank. Edelen, werknemers van het Hof van Holland, geestelijke instellingen en allerlei ‘weerloze’ personen zoals weduwen mochten in eerste aanleg voor het Hof procederen. Verder hield de Raad zich vooral bezig met wetsvernieuwing, onderhandelingen over de bede, ordehandhaving, diplomatieke missies, het opleggen van handelsverboden, dijkzaken en het maken van

5 Damen, *De staat van dienst*, 19; W.P. Blockmans, ‘Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985) 231-247, aldaar 231-232, 242-244; H. F. K. van Nierop, ‘Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 651-676, aldaar 654-655.

6 Van Nierop, ‘Willem van Oranje’, 674-675.

7 Zie voor de indeling in deze vier bindmiddelen onder anderen Damen, *De staat van dienst*, 19 en A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 414.

8 J.A.M.Y. Bos-Rops, ‘The power of money. Financial officials in Holland in the late 15th and early 16th century’ in: W. Blockmans en R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2000) 47-66.

9 Damen, *De staat van dienst*, 20-22, 109.

keuren en ordonnanties.¹⁰ De belangrijkste ambtenaren die verbonden waren aan het Hof staan in dit artikel centraal. Naast de stadhouder en de raadsheren waren dit de rentmeester-generaal, de procureur-generaal, de advocaat-fiscaal en de controleur (zie Bijlage 1).

De stadhouder was voorzitter van de Raad en had het grafelijk signet in bewaring waarmee alle mandementen op het gebied van bestuur en rechtspraak bezegeld moesten worden. Naast de stadhouder bestond de Raad sinds 1481 uit acht bezoldigde raadsheren en een raadsheer-commissaris, die alleen een wedde kreeg bij absentie van andere raadsheren.¹¹ Bovendien waren per jaar gemiddeld nog ongeveer vier raadsheren zonder wedde actief.¹² Hoewel in 1477 bepaald was dat naast bezoldigde Hollandse raadsheren er ook twee bezoldigde Zeeuwse raadsheren moesten zijn, was dit in de behandelde periode op geen enkel moment het geval. Vanaf 1494 was er zelfs geen enkele Zeeuwse raadsheer meer die een volledige wedde ontving. Men was zich van deze ondergeschikte positie wel bewust want in 1496 werd de Zeeuw Adriaan van Hogestein door Filips de Schone aangesteld als raadsheer-commissaris 'omme te onderhouden de costumen' van zijn voorvaderen. Dit was duidelijk een kunstgreep aangezien er door Adriaans aanstelling voor het eerst twee raadsheer-commissarissen waren. Toen Adriaan in 1501 stierf is zijn plaats niet meer door iemand anders ingenomen.¹³ De andere hoge functies bij het Hof werden in de behandelde periode geheel door Hollanders bekleed. Van de 43 ambtenaren die onderzocht zijn, viel slechts voor vier heren een Zeeuwse afkomst vast te stellen. Aangezien de Zeeuwse ambtenaren ook buiten de te behandelen netwerken vallen, zal het hier verder bijna geheel over Hollandse ambtenaren gaan.¹⁴

De rentmeester-generaal centraliseerde de inkomsten uit de grafelijke domeinen, de grafelijke justitie en de beden. Hij droeg zorg voor de uitbetaling van salarissen, emolumenten en reiskostenvergoedingen van het personeel van het Hof en de Hollandse Rekenkamer. Om de rechten van de vorst zo goed mogelijk te beschermen was het hem vanaf 1480 weer toegestaan om zittingen van de Raad bij te wonen. Rentmeester-generaal Jan van Essche heeft tijdens zijn ambtsperiode nog regelmatig gebruik gemaakt van dit recht, maar zijn opvolger Thomas Beukelaar verscheen voor het laatst in de Raad in 1495, hoewel hij tot 1498 rentmeester-generaal was. Vermoedelijk was het recht om zittingen van de Raad bij te wonen in 1495 afgeschaffd. De twee rentmeesters-generaal na hem lieten zich in ieder geval ook nooit in de Raad zien.¹⁵

De raadsheren werden door de vorst aangesteld, maar dat betekende niet dat ze bij de rechtspraak automatisch het vorstelijk belang dienden. De procureur-generaal was een ambtenaar die zich wel zuiver voor de vorst moest inzetten en de vorstelijke belangen bij de Raad behartigen. Hij moest de naleving van vorstelijke beslissingen en ordonnanties controleren, juridische bijstand verlenen aan vorstelijke ambtenaren die slachtoffer waren ge-

10 M.-C. Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001) 65-66, 72; Damen, *De staat van dienst*, 41-42.

11 Damen, *De staat van dienst*, 56-58, 71.

12 Ter Braake, *De weg naar het Hof*, bijlage 3.

13 Nationaal Archief te Den Haag, Archief Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen (hierna RekRek), inv. nr. 194, f. 97r-98r.

14 De vier Zeeuwen zijn Adriaan van Hogestein, Adriaan Poppenz. van der Hayman, Filips Ruychrock van de Werve en Jan van Wissenkerke.

15 Zie voor de activiteiten van Jan van Essche en Thomas Beukelaar in de Raad: Nationaal Archief te Den Haag, Archief Hof van Holland (hierna HvH), inv. nr. 477-479, passim; inv. nr. 1028, passim. In 1501 werd het rentmeester-generaalschap afgeschaffd, maar gingen de taken van de rentmeester-generaal in principe over op die van de rentmeester van Noordholland.

worden van een misdrijf, en vorstelijke ambtenaren vervolgen die misbruik gemaakt hadden van hun ambt.¹⁶ De advocaat-fiscaal werkte nauw samen met de procureur-generaal. Zijn belangrijkste taak was het pleiten in de zaken die de procureur-generaal voor de Raad aanhangig maakte.¹⁷ Ook de controleur werd geacht zich voor honderd procent voor het grafelijk belang in te zetten. Het was zijn taak te achterhalen of de rekeningen van de grafelijke ambtenaren compleet waren en of alle inkomsten uit het ambt wel waren opgevoerd. Hij deed dit door ter plaatse onderzoek te doen en mensen onder ede te verhoren.¹⁸

Begunstigde heren?

Mario Damen besteedt in *De staat van dienst* veel aandacht aan de manier waarop de vorst en de steden probeerden de ambtenaren van het Hof van Holland aan zich te binden door middel van hoofsheden, consumeerbare geschenken en andere begunstiging.¹⁹ Een soortgelijk grondig onderzoek bleek niet haalbaar omdat het benodigde bronnenmateriaal voor de onderzochte periode niet beschikbaar of moeilijk raadpleegbaar was. Toch blijkt uit de wel doorgenomen archivalia dat twee ambtenaren duidelijk begunstigd werden, door zowel de vorst als de stad Leiden.²⁰ De eerste ambtenaar is stadhouder Jan van Egmond, die vooral een goede band had met Maximiliaan. Maximiliaan arrangeerde in 1484 een huwelijk tussen Jan en zijn nicht Magdalena van Werdenburg en verhief in 1486 de heerlijkheid Egmond tot een graafschap. Jan werd bovendien in 1491 opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies.²¹ De andere ambtenaar die aantoonbaar begunstigd werd was Thomas Beukelaar. Die begunstiging kwam na het einde van zijn ambtsperiode van rentmeester-generaal in 1498, en waren een beloning voor zijn bewezen diensten. Hij werd in 1498 voor zijn leven benoemd tot baljuw en ruwaard van Strijen. Van 1499 tot 1500 had hij inkomsten uit het schoutambt van Dordrecht zonder dat hij de vorst een pachtsom hoefde te betalen. Op 6 juni 1499 werd hij bovendien voor zijn leven lang aangesteld als rekenmeester in de Hollandse Rekenkamer. Nadat hij in 1503 toch vervangen werd als rekenmeester behield hij de titel en inkomsten van dit ambt.²²

De steden konden uiteraard geen titels of ambten van belang schenken en probeerden de ambtenaren daarom voornamelijk met wijn of andere geschenken gunstig te stemmen. Tijdens een bezoek van een hooggeplaatste werd in Leiden vrijwel altijd wijn geschonken, dikwijls vergezeld van een goede maaltijd. Soms werden zulke geschenken ook bij de begunstigde langsgebracht. Net zoals de vorst begunstigde het stadsbestuur van Leiden een aan-

¹⁶ Damen, *De staat van dienst*, 98.

¹⁷ Damen, *De staat van dienst*, 97, 103; Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 140, 285.

¹⁸ Damen, *De staat van dienst*, 104-105.

¹⁹ Ibidem, hoofdstuk 5 paragraaf 3-5, hoofdstuk 9.

²⁰ Informatie over de begunstiging komt voornamelijk uit de algemene registers van de grafelijkheidsrekenkamer (Nationaal Archief te Den Haag, Archief Grafelijkheidsrekenkamer, Registers (hierna RekReg), inv. nr. 4-5), rekeningen van de rentmeester-generaal (RekRek, inv. nr. 180-196, 335-340) en rekeningen van Leiden (Gemeentearchief Leiden, Secretarie-archief I (hierna SAL), inv. nr. 557-564, 576-585) en Haarlem (Archiefdienst Kennemerland te Haarlem, Stadsarchief Haarlem (hierna SAH), inv. nr. 368-389). Rekeningen van de ontvanger-generaal zijn niet doorgenomen. In de rekeningen van Haarlem zijn voor het grootste deel van de onderzochte periode geen gegevens over schenkingspatronen van de stad te vinden.

²¹ Damen, *De staat van dienst*, 457; M.J. van Gent, 'Pertijelike saken'. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk (Den Haag 1994) 371; A. Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap omstreeks 1475. Een analyse van het register Valor Feodorum' in: B.J.P. van Bavel e.a. ed., *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 1 (Hilversum 1998) 163-204, aldaar 195-196.

²² RekRek, inv. nr. 183, f. 31r; inv. nr. 194, f. 47r.; inv. nr. 196, f. 48r; inv. nr. 340, f. 189v-190r; RekReg, inv. nr. 490, f. 20v.

tal hoge edelen uit het gewestelijke bestuursapparaat met Jan van Egmond voorop. Jan van Egmond en Jan van Wassenaar kwamen regelmatig in Leiden waarbij ze wijn en een maaltijd aangeboden kregen. Belangrijker is dat beiden vrijwel ieder jaar een gift thuisgezonden kregen.²³ Jan van Egmond was van de gewestelijke ambtenaren ook degene die het meest frequent giften ontving van Haarlem.²⁴ Niet alleen deze edele heren ontvingen gunsten van steden. Er zijn ook aanwijzingen voor begunstiging van Thomas Beukelaar. Als rentmeester van de bede kwam Thomas van 1483 tot 1486 één of twee keer per jaar in Leiden en hij kreeg ook daarna nog geschenken van de stad.²⁵ Zelfs Thomas' echtgenote, Maria Maartensdr., kreeg in 1485 twee kannen wijn opgestuurd.²⁶

Uit het voorgaande blijkt dat zowel de vorst als de steden maar een beperkt aantal gewestelijke ambtenaren begunstigen. De steden gaven er de voorkeur aan de centrale ambtenaren uit het huidige Vlaanderen aan zich te binden die dichterbij de vorst stonden.²⁷ De gewestelijke ambtenaren die de meest hechte band met de vorst of het centrale bestuur leken te hebben, Jan van Egmond en Thomas Beukelaar, werden wel met geschenken gunstig gestemd. De schijnbaar beperkte interesse van de vorsten om de ambtenaren aan zich te binden kan liggen in het gegeven dat ze met de loyaliteit van Jan van Egmond en Thomas Beukelaar ook verzekerd waren van de loyaliteit van hun netwerken. Jan en Thomas werden niet alleen het meest begunstigd, maar speelden ook een zeer centrale rol in Holland en gebruikten hun invloed om andere mannen aan functies in vorstelijke dienst te helpen. In de rekeningen van de rentmeester-generaal vanaf in ieder geval 1494 wordt soms nadrukkelijk vermeld dat een lage ambtenaar werd aangesteld op advies van Jan of Thomas.²⁸ Om een beter zicht te krijgen op de rol van Jan en Thomas als makelaar is het interessant om een nadere blik te werpen op de netwerken van deze twee heren. Daarna zal nog aandacht geschonken worden aan familienetwerken.

Het Kabeljauwse netwerk van Jan van Egmond

Vanaf ongeveer 1350 stonden regelmatig twee groepen van edelen en stedelijke facties, de Hoeken en de Kabeljauwen, tegenover elkaar die door hun onderlinge strijd voor onrust in Holland zorgden. Deze Hoekse en Kabeljauwse twisten vonden aan het einde van de 15de eeuw een climax waarbij het evenwicht uiteindelijk definitief omsloeg in het voordeel van de Kabeljauwen. Na een periode van relatieve rust laaiden de twisten weer op in de jaren zeventig van de 15de eeuw omdat Karel de Stoute geprobeerd had beide partijen bij onderhandelingen over de bedden tegen elkaar uit te spelen. Vanaf 1478 ontpopte Jan van Egmond zich bij deze twisten als officieuze leider van de Kabeljauwen,²⁹ en onder zijn 'leiding' kregen de Kabeljauwen de overhand. Ik zal hier eerst de partijstrijd in vogelvlucht behandelen om ver-

²³ Zie voor Jan van Egmond o.a.: SAL, inv. nr. 557, f. 107r-v; inv. nr. 579, f. 94v; inv. nr. 585, f. 33v. Zie voor Jan van Wassenaar o.a.: SAL, inv. nr. 557, f. 120r; inv. nr. 559, f. 163v-164v.

²⁴ SAH, inv. nr. 388, f. 39r, f. 40v.

²⁵ Voor bezoeken van Thomas aan Leiden: SAL, inv. nr. 557, f. 106v; inv. nr. 558, f. 121r; inv. nr. 559, f. 166r. Voor een wijngeschenk aan Thomas in 1488: SAL, inv. nr. 560, f. 157r.

²⁶ SAL, inv. nr. 558, f. 123v.

²⁷ In Leiden werd vooral de centrale financiële ambtenaar Pieter Lanchals begunstigd. Voor geschenken aan Lanchals: SAL, inv. nr. 557, f. 121r-v; inv. nr. 558, f. 121v, f. 122r-v; inv. nr. 559, f. 167v, f. 171v. In Haarlem werden de centrale ambtenaren vaak met open armen ontvangen: SAH, inv. nr. 386, f. 41v; inv. nr. 387, f. 48v.

²⁸ Voor aanstellingen op advies van Jan zie o.a.: RekRek, inv. nr. 192, f. 50r; inv. nr. 196, f. 70v. Voor aanstellingen op advies van Thomas zie o.a.: RekRek, inv. nr. 190, f. 27v; inv. nr. 195, f. 22v, f. 55v.

²⁹ Damen, *De staat van dienst*, 375; Van Gent, 'Pertijlike Saken', 213.

volgens aandacht te schenken aan het Kabeljauwse netwerk en de dominante rol van de Kabeljauwen in de Raad en in Den Haag.

Na de dood van Karel de Stoute in 1477 werden de spanningen tussen de twee partijen voor het eerst zichtbaar in Den Haag toen de toenmalige stadhouder Wolfert van Borselen om verschillende redenen in conflict kwam met Jan van Egmond en de Kabeljauwse edelen Jan en Filips van Wassenaar, Lieven van Kats en Jan Oem van Wijngaarden de oude.³⁰ Begin juli 1479 trokken Jan van Egmond en Jan van Wassenaar vervolgens aan het hoofd van een Kabeljauws leger naar Leiden om een aantal Hoeken te arresteren.³¹ De situatie escaleerde toen enkele dagen later de knechten van Wolfert van Borselen belegerd werden op het Binnenhof door onder anderen Jan van Egmond, Jan en Filips van Wassenaar en Lieven van Kats. Nadat de stadhouder tevergeefs had geprobeerd de raadsheren en afgevaardigden van Holland en Zeeland bij zich te roepen stuurde hij een leger naar Den Haag wat leidde tot de plundering van een aantal huizen van Kabeljauwen. Toen Maximiliaan in 1480 persoonlijk de twisten probeerde te beëindigen kwam hij met de Kabeljauwen een bede overeen. De Henegouwer Joost van Lalaing, die neutraal boven de partijstrijd zou moeten staan, werd de nieuwe stadhouder, terwijl mannen die te veel met één van de partijen geassocieerd konden worden uit de Raad verdwenen. Hoewel in 1481 Leiden weer 'heroverd' werd door Hoeken waarbij de Kabeljauwse voorman Filips van Wassenaar gevangen werd genomen, wist Jan van Egmond hetzelfde jaar Dordrecht in te nemen. De overgebleven Hoeken gaven zich over of vluchtten naar het Sticht. De strijd verplaatste zich toen naar Utrecht en was officieel geen strijd meer tussen twee partijen binnen Holland, maar een oorlog tussen de vorst en de Hoekse ballingen. Op 5 augustus 1483 sneuvelde stadhouder Joost van Lalaing door een kanonschot, voordat in september de vrede tot stand kwam met Maximiliaan als overwinnaar. Op 7 oktober werd Jan van Egmond tot stadhouder benoemd en was de Kabeljauwse overwinning compleet.³²

Tabel 1: De voor dit betoog belangrijkste mannen die zich als Kabeljauw manifesteerden in de partijstrijd vanaf 1477.

(de heren wiens namen vet zijn gedrukt waren ambtenaar bij het Hof van Holland in de behandelde periode)³³

Bartout van Assendelft

Arend van Duivenvoorde

Jan van Egmond

Lieven van Kats

Jan Oem van Wijngaarden de oude

Tielman Oem van Wijngaarden

Jan van Rietveld

Filips van Wassenaar

Jan van Wassenaar

Arend van Zevenbergen

Willem van Zwieten

30 Van Gent, 'Pertijelike Saken', 163, 208-210; H. Brokken e.a., *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2000) 45.

31 Van Gent, 'Pertijelike Saken', 221; *Die Cronycke van Hollant, Zeelant, ende Vrieslant* (Dordrecht 1591) f. 227r-v.

32 Brokken e.a., *Heren van stand*, 46-47; Van Gent, 'Pertijelike Saken', 223-229, 239, 260, 267, 282, 306, 363-364, 368; Kokken, *Steden*, 70, 196, 219.

33 De tabel is gebaseerd op de literatuurverwijzingen in deze paragraaf.

De rol van Kabeljauwse netwerken bij het Hof van Holland

De ambtenaren die zich in de partijstrijd als Kabeljauw manifesteerden, staan vet gedrukt in Tabel 1. Nu zal gekeken worden of ze naast hun verbondenheid in de partijstrijd ook andere connecties met elkaar aangingen en of ze banden hadden met mannen die later gewestelijk ambtenaar werden. Uit de sententieregisters van het Hof van Holland blijkt dat Jan van Egmond zijn positie als stadhouder vermoedelijk gebruikte om vonnissen ten gunste van Jan of Filips van Wassenaar uit te laten vallen. Jan van Egmond was over het algemeen niet vaak aanwezig bij de zittingen van de Raad en het kan daarom geen toeval zijn dat hij juist wel aanwezig was bij het niet geringe aantal processen waar één van de Van Wassenaars bij betrokken was.³⁴ Daarnaast was Floris Oem van Wijngaarden, die uit een Kabeljauwse familie stamde, zijn rentmeester vanaf in ieder geval 1508. Bovendien schonk Jan in 1498 het bodeambacht van Weesp aan Jan de bastaardzoon van Jan van Rietveld.³⁵

De beide Van Wassenaars hadden in meer gevallen een band met de minder hoge Kabeljauwen. De Van Duivenvoordes, waaronder de Kabeljauw Arend van Duivenvoorde en zijn zoon Jan die vanaf 1500 actief werd als raadsheer, waren sinds de 13de eeuw een zijtak van de Van Wassenaars en voelden zich ook nog steeds verwant.³⁶ Bovendien was Arend van Duivenvoorde, net als de raadsheren Cornelis van Dorp en Jan Oem van Wijngaarden, leenman van Jan van Wassenaar.³⁷ Lieven van Kats, die een neef was van onbezoldigd raadsheer Jan Oem van Wijngaarden (zie Figuur 1), was reeds in 1470 een vertrouweling van Jan van Wassenaar.³⁸ Enigszins mysterieus is de relatie die de familie Van Spangen met de Van Wassenaars had. Zeker is dat raadsheer Filips van Spangen in 1497 leenhulde deed voor de nog minderjarige zoon van Jan van Wassenaar.³⁹ Wellicht wierp Filips zich als naast familielid op want volgens een bepaalde traditie was de familie Van Spangen een jongere tak van de burggraven van Leiden en dus van de Van Wassenaars.⁴⁰ Hoewel het burggraafschap niet veel meer voorstelde in de tijd dat Jan van Wassenaar deze titel had, kwam hij regelmatig in Leiden. Wat hierbij opvalt is dat hij bij die uitstapjes soms ook een aantal niet bij name genoemde raadsheren met zich meenam, in jaren dat hij officieel niets met de Raad te maken had.⁴¹ Dat Jan van Wassenaar op informele wijze invloed bleef houden op de Raad blijkt ook uit een eenmalig optreden als onbezoldigd raadsheer op 5 juli 1488 samen met zijn leenman Cornelis van Dorp.⁴² Beide heren hebben het dat jaar bij dit eenmalige optreden gelaten. Filips van Wassenaar tenslotte, had het rentmeesterschap van het Haagse bos in handen vanaf in ieder geval 1486 tot 1492 en liet het uitoefenen door de latere controleur Jacob Clamp.⁴³

De Kabeljauwse families waren ook door huwelijken verbonden. Filips van Wassenaar had een dochter van Arend van Zevenbergen als echtgenote, en in 1511 trouwde de zoon van

34 Voor een proces van Jan van Wassenaar: HvH, inv. nr. 478, sen. 281. Voor Filips o.a.: HvH, inv. nr. 477, f. 253r; inv. nr. 478, sen. 266.

35 HvH, inv. nr. 488, sen. 92; RekRek, inv. nr. 194, f. 61v.

36 Brokken, *Heren van stand*, 87.

37 Ibidem, 52. Voor Jan Oem van Wijngaarden: C. Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 53-144, 149-233, 461-557, 561-665, aldaar 77, 609.

38 Brokken, *Heren van stand*, 53.

39 J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland, 1222-1650', *Ons Voorgeslacht* 42 (1990) 103-182, aldaar 134.

40 C. Hoek, 'Het voorgeslacht van heer Cornelis Musius Pater van het Sint Agatha convent te Delft', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 43 (1989) 45-52, aldaar 51.

41 Zie o.a.: SAL, inv. nr. 559, f. 163r, f. 166v.

42 HvH, inv. nr. 478, sen. 147.

43 RekRek, inv. nr. 1977-1983.



Jan van Wassenaar met een dochter van Jan van Egmond.⁴⁴ Floris Oem van Wijngaarden Florisz., trouwde met Margriet van Zwieten, die de dochter was van de Kabeljauw Willem van Zwieten.⁴⁵ Twee dochters van de Kabeljauw Arend van Duivenvoorde huwden met telgen van het geslacht Oem van Wijngaarden. Maria trouwde met Jacob Oem van Wijngaarden (de broer van Floris Florisz.) en Arnoldina met Floris Jansz. (zie Figuur 1).⁴⁶

Afb. 1. Jan I van Wassenaar († 1496), hier afgebeeld met zijn echtgenotes Catharina van Craon († 1477) en Johanna van Halewijn († 1529). (Anonieme tekening in het Manuscript van D. Wouterszoon van Katwijk; waterverf op papier, 2de helft 16de eeuw. Nationaal Archief, Familiearchief Wassenaar, Den Haag).

Tabel 2: De connecties van de neven Jan en Filips van Wassenaar.

(de heren wiens namen vet zijn gedrukt waren ambtenaar bij het Hof van Holland in de behandelde periode)

Naam	Connectie met Jan van Wassenaar	Connectie met Filips van Wassenaar
Jacob Clamp	–	Vertrouwing?
Cornelis van Dorp	Leenman	–
Arend van Duivenvoorde	Leenman/verre verwant	Verre verwant
Jan van Duivenvoorde	Verre verwant	Verre verwant
Lieven van Kats	Vertrouwing	–
Jan Oem van Wijngaarden	Leenman	–
Filips van Spangen	Verwant?	Verwant?
Arend van Zevenbergen	–	Schoonvader

Hoewel tot nu toe is aangenomen dat na de jaren tachtig van de 15de eeuw de twisten naar de achtergrond verdwenen, zal nu aangetoond worden dat de samenstelling van de Raad nog tot in de 16de eeuw mede bepaald werd door de steeds dreigende partijstrijd. Het laatste moment

⁴⁴ Damen, Staat, 495; Brokken, Heren van stand, 48.

⁴⁵ De vader van Floris Oem van Wijngaarden Florisz. had zich ook gemanifesteerd als een Kabeljauw. J. van Herwaarden e.a., Geschiedenis van Dordrecht tot 1572 (Hilversum 1996) 173.

⁴⁶ H.F.K. van Nierop, Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw (Amsterdam 1990) 20.

dat Van Gent aanwees voor een hervorming in de Raad ten gunste van de Kabeljauwen is dat van 22 mei 1482. Twee raadsheren verdwenen ten gunste van Filips van Wassenaar en Gerrit van Abbenbroek.⁴⁷ Opvallend is dat Filips van Wassenaar en Gerrit van Abbenbroek in 1481 beiden voor korte tijd gevangenen van de Hoeken waren. Wellicht dacht Maximiliaan zeker te kunnen zijn van de trouw van deze twee ex-gevangenen ten tijde van de Utrechtse oorlog.⁴⁸

Vanaf 1482 tot in de 16de eeuw, zien we dat er naast stadhouder Jan van Egmond onafgebroken minstens drie Kabeljauwsgezinde bezoldigde raadsheren actief waren (zie Tabel 3).⁴⁹ Op het moment dat een van de drie Kabeljauwsgezinde raadsheren aftrad, werd zijn plaats zonder uitzondering ingenomen door een andere man uit het Kabeljauwse netwerk. Daarnaast was een niet gering aantal Kabeljauwsgezinde mannen actief als onbezoldigd raadshere (zie Tabel 4).

Tabel 3. De opvolging van Kabeljauwsgezinde bezoldigde raadsheren (1483-1508) gegroepeerd per raadszetel.

Naam	Dienstjaren	Naam	Dienstjaren
1		3	
Gerrit van Abbenbroek	1483-1494	Filips van Wassenaar	1483-1493
Filips van Spangen	1494-1508	Cornelis van Dorp	1493-1503
Jan van Duivenvoorde	1508-1543	Floris Oem van Wijngaarden	1503-1532
		Florisz.	
2		4	
Arend van Zevenbergen	1483-1492	Jan van Rietveld	1484-1489
Jan van Wassenaar	1492-1496		
Floris Oem van Wijngaarden Jansz.	1496-1510		

De Kabeljauwen bereikten hun sterkste positie in 1492, toen vijf van de Kabeljauwen die prominent bij de onlusten vanaf 1477 betrokken waren geweest in de Raad actief waren (zie ook Tabel 1). Jan van Egmond was toen stadhouder, Jan en Filips van Wassenaar waren bezoldigd raadshere en Jan Oem van Wijngaarden en Bartout van Assendelft waren actief als onbezoldigd raadshere. Waarschijnlijk hetzelfde jaar werd Jacob Clamp aangesteld als controleur.⁵⁰ Hij had toen zes jaar lang het ambt van rentmeester van het Haagse bos voor Filips van Wassenaar uitgeoefend, en de indruk bestaat dat Filips een rol heeft gespeeld bij zijn aanstelling.

Tabel 4: Kabeljauwsgezinde mannen die optraden als onbezoldigd raadshere (1483-1508).

Naam	Dienstjaren	Naam	Dienstjaren
Jan van Wassenaar	1484-1485, 1488	Jan Oem van Wijngaarden	1491-1495
Cornelis van Dorp	1487-1489, 1493	de oude	
Filips van Spangen	1488, 1491	Dirk van Zwieten	1495, 1497-1502
Bartout van Assendelft	1489-1497	Jan van Duivenvoorde	1500-1508

⁴⁷ Van Gent, 'Pertijlike Saken', 240, 348-349.

⁴⁸ Zie voor de gevangenschap van Gerrit van Abbenbroek Die Cronycke, f. 232v; A.J. van Der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden I* (Haarlem 1852) 26-27. Gerrit werd door Van Gent niet tot de Kabeljauwen gerekend.

⁴⁹ De hier en verder genoemde raadsheren worden als zodanig vermeld in de rekeningen van de rentmeesters-generaal en in de sententieregisters en dingtalen van het Hof van Holland: RekRek inv. nr.180-196, 335-340; HvH inv nr. 477-485, 1025-1033, 1785-1805.

⁵⁰ Zie voor de loopbaan van Jacob Clamp o.a.: RekRek, inv. nr. 4433, brief van Jan Willemsz. aan Maximiliaan (inliggend).

De versterkte positie van de Kabeljauwen kan wellicht verklaard worden uit de nog steeds dreigende partijstrijd, die van 1488 tot 1490 zelfs weer was opgelaaid tijdens de Jonker Frans-oorlogen. Frans van Brederode was in 1488 door Filips van Kleef, die door opstandige Vlamingen in plaats van Maximiliaan was aangewezen als voogd van Filips de Schone, benoemd tot 'stadhouder' van Holland en Zeeland. Vervolgens was jonker Frans met zijn Hoekse alliantie, met behulp van manschappen van Filips van Kleef, begonnen zijn 'ambtsgebied' te veroveren. Rotterdam en Woerden werden ingenomen, maar uiteindelijk overmeesterde Jan van Egmond de 'usurpator' in de slag bij het Brouwershavense gat.⁵¹ In deze gespannen situatie deed Maximiliaan waarschijnlijk graag een beroep op de Kabeljauwen, van wie hij zeker was dat ze hem zouden steunen. De Staten van Holland accepteerden wellicht deze partijdige bezetting van de Raad, omdat het Kabeljauwse overwicht ook een einde maakte aan een situatie van burgeroorlog en voor rust in het gewest zorgde. Of deze Kabeljauwse bezetting van de Raad ook gevolgen had voor de rechtspraak is niet of nauwelijks vast te stellen. Uit steekproeven over de jaren 1485, 1498 en 1506 blijkt dat zij over het algemeen niet tot de meest actieve raadsheren hoorden.⁵² Dat neemt niet weg dat ze bij gevoelige kwesties in ieder geval de mogelijkheid hadden om zich te laten gelden.

Ook de procureurs-generaal vallen grotendeels bij de Kabeljauwen in te delen. Jan van Rietveld werd procureur-generaal in 1480. Hij behield dit ambt tot 1484, toen de twisten over hun hoogtepunt waren en de Utrechtse oorlog was afgelopen. In 1489, toen de Jonker Frans-oorlogen volop in gang waren, kwam het ambt weer in handen van een Kabeljauw, namelijk Bartout van Assendelft. Hij werd in 1491 opgevolgd door Dirk van Zwieten, de zoon van de Kabeljauw Willem van Zwieten en zwager van Floris Oem van Wijngaarden Florisz. Dirk bleef procureur-generaal tot 1494 toen de directe Hoekse dreiging weer voorbij was. De Kabeljauwsgezinde procureurs-generaal hebben zich actief ingezet bij het beschuldigen en arresteren van Hoeken. Zo ging Dirk van Zwieten nog in 1491 samen met Jan van Egmond naar Haarlem om daar te bevelen dat de stad moest helpen bij het arresteren van de Hoek Jan van Naaldwijk 'ende meer andere van de slants vianden'.⁵³

Kabeljauwse dominantie in Den Haag

Het Kabeljauwse overwicht was ook voelbaar in het dorp Den Haag zelf. Er was sprake van monopolisering van het baljuwschap van Den Haag door Kabeljauwen en dan met name door Jan Oem van Wijngaarden de oude en zijn verwanten.⁵⁴ Deze Kabeljauwse monopolisering begon in 1469 toen Filips van Wassenaar het ambt in handen kreeg en eindigde pas in 1514 toen de ambtsperiode van Willem Oem van Wijngaarden eindigde.

Filips van Wassenaar en Floris Oem van Wijngaarden Florisz. toonden hun interesse in Den Haag niet alleen door het pachten van het baljuwschap. Ook het rentmeesterschap van het Haagse bos werd door hen gemonopoliseerd. Filips pachtte het rentmeesterschap vanaf in ieder geval 1486 tot Floris het ambt in 1492 van hem overnam.⁵⁵ In 1497 kreeg Floris bo-

51 Van Gent, 'Pertijelike Saken', 375-377, 389.

52 Zie Ter Braake, *De weg naar het Hof*, bijlage 4.

53 RekRek, inv. nr. 4431, f. 14v.

54 Zie voor dit laatste ook Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, 269. Hier wordt overigens ten onrechte de indruk gewekt dat Floris Oem van Wijngaarden Florisz., die het baljuwschap voor tien jaar in handen had, tot het nageslacht van Jan Oem van Wijngaarden hoorde. Floris was een zoon van een broer van Jan.

55 RekRek, inv. nr. 1977-2011.

Tabel 5: De monopolisering van het baljuwschap van Den Haag door Kabeljauwsgezinde mannen. (de heren wiens namen vet zijn gedrukt waren ambtenaar bij het Hof van Holland in de behandelde periode)⁵⁶

Jaren	Baljuw van Den Haag
1469-1477	Filips van Wassenaar
1477-1479	Lieven van Kats
1479-1491	Jan Oem van Wijngaarden de oude
1491-1493	Filips van Wassenaar
1494-1504	Floris Oem van Wijngaarden Florisz.
1504-1505	Dirk Oem van Wijngaarden
1505	Floris Oem van Wijngaarden Jansz. (baljuwschap gepacht maar niet uitgeoefend)
1505-1509	Godschalk Oem van Wijngaarden
1509-1514	Willem Oem van Wijngaarden

vendien het bodeambt van Den Haag in handen.⁵⁷ Hierdoor was hij van 1497 tot 1504 tegelijk baljuw, bode en rentmeester van het bos van Den Haag.

De rekeningen van het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde van de jaren 1485, 1487 en 1494 geven ook een beeld van Kabeljauwse dominantie.⁵⁸ Jan van Egmond en Jan en Filips van Wassenaar waren prominent aanwezig in het gilde. Ook alle andere Kabeljauwen die een rol speelden in de twisten van 1479 en 1480 en later in de Raad, Jan Oem van Wijngaarden de oude, Bartout van Assendelft, Arend van Zevenbergen en Jan van Rietveld waren schutter in de jaren tachtig van de 15de eeuw.⁵⁹ De zwagers Floris Oem van Wijngaarden Florisz. en Dirk van Zwieten, die beiden uit een Kabeljauwse familie kwamen, waren ook actief in het gilde. De deken van de schutterij was Jan van Egmond en de vier hoofdmannen waren vooral zijn hofmeester Mathyas de Thayes, de Van Wassenaars en de Oem van Wijngaardens.⁶⁰ De Kabeljauwse edelen waren ook degenen die het meeste geld staken in het gilde. Zo waren het Jan van Egmond, Jan en Filips van Wassenaar en Jan en Tielman Oem van Wijngaarden die in 1487 een bedrag afstonden voor de bouw van het schuttershof.⁶¹ Vermoedelijk was het Haagse schuttersgilde uit strategische overwegingen gezuiverd van te veel Hoekse elementen. De schutters konden namelijk, naast alle liefde en broederschap binnen het gilde, ook militair een grote rol spelen. Zodra in een stad de balans in het voordeel van één van de partijen omsloeg konden de schutterijen daarom een sterke Hoekse of Kabeljauwse kleur krijgen.⁶² Het is zeer aannemelijk dat ook in Den Haag in de vroege jaren tachtig van de 15de eeuw het centrale of het gewestelijke bestuur zich met de samenstelling van het gilde bemoeide en de schutterij bewust Kabeljauws kleurde. Net als in de Raad kwam de leiding bij

⁵⁶ Tabel gebaseerd op: RekReg, inv. nr. 491, f. 108v-109v; RekRek, inv. nr. 181, f. 19v; inv. nr. 186, f. 15v; inv. nr. 3928-3950. Haags Gemeentearchief, Oud-archief, inv. nr. 753, f. 42r-49v.

⁵⁷ RekRek, inv. nr. 196, f. 173v.

⁵⁸ Haags Gemeentearchief, Archief van de Confrerie van den ridder Sint Joris (hierna DHSJ), inv. nr. 10, f. 6r-v; inv. nr. 12 deel 2, f. 3v, f. 11r-12v; inv. nr. 16, f. 8r-v. Zie ook F. van Kan, 'Rondom Sint Joris', *Jaarboek Die Haghe* (1995) 9-17.

⁵⁹ Zie voor de hier en verder genoemde schutters de verwijzingen in noot 58.

⁶⁰ Zie naast noot 58 onder andere DHSJ, inv. nr. 13, 16-17, 24.

⁶¹ DHSJ, inv. nr. 12 deel 2, f. 20v.

⁶² M. Carasso-Kok, 'Der stede scut. De schutterijen in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw' in: eadem ed., *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle 1988) 16-35, aldaar 21-23, 27, 29-31; P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland 1550-1700* (Hilversum 1994) 25-26, 31.



Afb. 2. Plattegrond van Den Haag (detail). Op de voorgrond het Binnenhof en de Hofvijver. Rechts van het Binnenhof de Kooltuin (nr. 74, het latere Plein) en daarboven het terrein van de Doelen (nr. 24 en 25). Verder is te zien de Gevangenpoort, toen nog grenzend aan de Hofvijver, de gevangenis van het Hof (nr. 41). Olie op canvas, 1658 (naar origineel uit 1570). Haags Historisch Museum, Den Haag.

Jan van Egmond, waardoor hij er zeker van was dat de schutterij bij een nieuwe confrontatie met de Hoeken aan zijn kant zou staan. Dit was meteen een extra garantie dat in Den Haag, na een roerige periode, het gewestelijk bestuur beschermd kon worden.

Thomas Beukelaar

De Dordtenaar Thomas Beukelaar is een voorbeeld van een succesvolle ambtenaar die door middel van zijn ambten een sterke positie binnen Holland verwierf. In 1480 kreeg Thomas zijn eerste belangrijke functie in handen, namelijk die van rentmeester van Zuidholland.⁶³ Hij kwam vanaf die tijd regelmatig bij de centrale financiële functionaris Pieter Lanchals over de vloer om rekeningen te laten controleren. Toen Pieter in 1488 door opstandige Bruggelingen werd onthoofd bleek Thomas zijn papieren en enkele waardevolle voorwerpen onder zijn hoede te hebben.⁶⁴ Thomas had dus al voordat hij in 1490 rentmeester-generaal werd een vertrouwensrelatie met een centrale topambtenaar.

Binnen Holland was Thomas vanaf 1483 al een bekend figuur als rentmeester van de bede. Hij kwam in die hoedanigheid met enige regelmaat in Leiden waar hij in contact kwam met de stadsadvocaat en latere advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen.⁶⁵ Direct buitenambtelijk contact tussen de twee mannen was er verder nog in 1502, toen Thomas de ambachtsheerlijkheid van de

⁶³ RekRek, inv. nr. 577-581. Het rentmeesterschap van Zuidholland besloeg het gebied rond Dordrecht. Het rentmeesterschap van Noordholland besloeg ongeveer het gebied van het huidige Zuid-Holland begrensd door de Maas en de Hollandse IJssel. Damen, *De staat van dienst*, 22.

⁶⁴ P.J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998) 199.

⁶⁵ SAL, inv. nr. 557, f. 106v; inv. nr. 558, f. 119v en f. 121r; inv. nr. 559, f. 166r.

parochie 's-Heeraartsberg overdeed aan Jacob.⁶⁶ Een indirecte maar sterkere aanwijzing voor een band tussen de twee mannen is dat Thomas een vertrouwensrelatie ontwikkelde met Jan de Heuyter, een schoonzoon van Jacob. Jan de Heuyter was net als Jacob Pijnsen afkomstig uit Delft en bekleedde daar geruime tijd het ambt van schout. Na Thomas' dood bezat hij een koffer met zijn waardepapieren. Toen Jan van Oudheusden, een schoonzoon van Thomas, beweerde dat Jan de Heuyter een aantal van die waardepapieren onvreemd had, klaagde deze hem aan voor belediging, smaad en de aantasting van zijn goede naam.⁶⁷ Verdere goede banden met Delft blijken uit een huwelijk tussen de tweede dochter uit Thomas' eerste huwelijk en Dirk Sonck Jansz., die in 1482 en 1486 schepen en in 1487 schout van Delft was.⁶⁸

Thomas kan zich er op beroemen in een bron van het doorgaans zeer formele Hof van Holland nadrukkelijk als vriend genoemd te worden. In een vonnisboek waarin de sententies van de jaren 1504 en 1505 zijn opgetekend door de griffier Cornelis Boullin worden in de inleiding alle raadsheren genoemd. Daarnaast staat er in een andere hand (en dus van Cornelis zelf en niet van een klerk?) bijgeschreven: 'Thomas Beukelere mijn bisondere goede vriend.'⁶⁹ Hoewel het niet te bewijzen valt dat Cornelis ook degene is die deze zin heeft neergeschreven, is het opvallend dat hij op 20 augustus 1505 een van de drie rekenmeesters in de Rekenkamer van Holland werd, kort nadat Thomas dit ambt had bekleed.⁷⁰

Thomas heeft zich in ieder geval twee keer door een familielid laten opvolgen. In 1499 deed Thomas afstand van het ambt van rentmeester-generaal en werd hij opgevolgd door zijn schoonzoon Jan van Oudheusden. Reeds in 1485 was ene Arend Beukelaar hem als rentmeester van Zuidholland opgevolgd.⁷¹ Dat Thomas een sterke positie had verkregen in Holland wordt nog eens bevestigd door zijn huwelijk na 1498 met Margaretha Oem van Wijngaarden, een dochter van Floris Oem van Wijngaarden Florisz.⁷² Zowel Thomas als de Oem van Wijngaardens hadden aan het eind van de 15de eeuw een sterke positie verworven, wat nog eens onderstreept wordt door deze verbintenis. Floris heeft in latere jaren zijn invloed mogelijk ook aangewend om een cliënt aan een baan te helpen. Ene Jasper de Beauvoir oefende vanaf 1496 onder Floris het rentmeesterschap van het Haagse bos uit. Jasper werd vervolgens in 1509 tijdelijk griffier en in 1510 secretaris bij het Hof van Holland. Floris had deze twee functies in het verleden ook uitgeoefend.⁷³

Thomas' familierelaties waren niet altijd een versterking van zijn netwerk. Hij was in een aantal rechtszaken met zijn schoonzoon en schoonvader verwickeld, die voornamelijk gingen om de verkoop van enkele landgoederen. Thomas procedeerde tegen schoonzoon Jan van Oudheusden en werd tegelijkertijd aangeklaagd door zijn schoonvader Floris Oem van

66 J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Krimpenerwaard, 1220-1650', *Ons Voorgeslacht* 42 (1987) 324-346, aldaar 330-331.

67 J. Th. de Smidt e.a., *Chronologische lijsten van de geëxteerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen I-II* (Amsterdam 1966, 1971) II, 194-195.

68 J. C. Andries e.a., *Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de Beroepen uit Holland berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen I-VI* (Amsterdam 1964-1969) IV, dossier 334; R. Boitet, *Beschrijving der stad Delft* (Delft 1729) 115.

69 HvH, inv. nr. 484, inleiding.

70 RekRek, inv. nr. 340, f. 192v.

71 RekRek, inv. nr. 582-584. Hoe Thomas en Arend verwant waren is mij niet bekend. Het ligt het meest voor de hand dat Arend een broer of neef van Thomas was.

72 HvH, inv. nr. 492, sen. 156; inv. nr. 493, sen. 342 (vermeld als 242); inv. nr. 1035, sen. 376; J. C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel en Haastrecht, gelegen benoorden de Lek, 1253-1649', *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) 161-192, 219-222, aldaar 162-163; Andries e.a., *Beroepen IV*, dossier 334.

73 RekRek, inv. nr. 1985, f. 1r; A.S. De Blécourt, E.M. Meijers ed., *Memorialen van het hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa I* (Haarlem/Leiden 1929) lvix, lxxiii.

Wijngaarden Florisz. In een ander proces beweerde Jan van Oudheusden dat Thomas onrechtmatig goederen had verkocht uit de erfenis van zijn eerste vrouw. Volgens Jan kwamen die goederen hem en zijn echtgenote toe. Na Thomas' dood zetten Jan en Floris samen de rechtszaken voort, onder andere omdat Jan als echtgenoot van een dochter uit het eerste huwelijk de schulden die Thomas had achtergelaten probeerde te ontlopen.⁷⁴

In dienst in Den Haag: een familietraditie?

Het is inmiddels duidelijk dat Jan van Egmond en Thomas Beukelaar zich opwierpen als makelaar om mannen uit hun netwerken aan functies in vorstelijke dienst te helpen. Hier zal gepoogd worden te laten zien hoe familieconnecties konden helpen bij het verkrijgen van een functie bij het Hof van Holland. Bos-Rops heeft al eerder geconcludeerd dat het behoren tot een bepaalde familie belangrijker was voor een carrière in de Hollandse Rekenkamer dan technische kwalificaties.⁷⁵ De Dordtse familie Oem van Wijngaarden is misschien wel het meest duidelijke voorbeeld van een geslacht dat in Den Haag generaties lang in dienst was van de vorst en mede daardoor op de sociale ladder wist te klimmen (zie Figuur 1).⁷⁶ Dit begon met Godschalk Oem als rentmeester-generaal en raadsheer en is daarna voortgezet door zijn zoons Tielman, Hendrik en Jan de oude. De derde generatie bracht de neven Floris Oem van Wijngaarden Florisz. en Floris Oem van Wijngaarden Jansz. voort.⁷⁷ Bovendien konden veel van de Oem van Wijngaardens een aantal grafelijke ambtenaren tot hun schoonfamilie rekenen. Hoewel de familie Oem van Wijngaarden pas sinds de tweede helft van de 15de eeuw tot de adel werd gerekend,⁷⁸ hebben de leden van de familie aan het eind van de 15de eeuw een positie verworven die hen in staat stelde zich vlak onder de Van Wasenaars op de sociale ladder te bewegen.

De Oem van Wijngaardens waren niet de enigen die veel familieleden hadden die werkzaam waren bij het Hof. Bij elkaar hadden in ieder geval 28 van de 43 onderzochte ambtenaren één of meer familieleden die ook werkzaam waren als grafelijk ambtenaar in Den Haag.⁷⁹ Van die 28 heren hadden er minimaal twintig twee of meer verwanten die in Den Haag in dienst waren. Minstens 21 mannen waren niet de eerste uit de familie met een betrekking bij het Hof of de Rekenkamer. Zeventien ambtenaren hadden één of meer familieleden die na hen in Den Haag werkzaam werden. Naast de Oem van Wijngaardens waren vooral telgen uit de families De Jonge en Pijnsen sterk aanwezig bij het Hof. Reinier de Jonge trad in de voetsporen van zijn vader Cornelis als raadsheer. Een zoon van advocaat-fiscaal en onbezoldigd raadsheer Jacob Pijnsen werd later ook raadsheer. De twee families waren bovendien door huwelijken met elkaar verbonden. Reinier de Jonge en Jacob Pijnsen waren beide gehuwd met een dochter van Klaas Corf. Een broer van Reinier was bovendien getrouwd met een dochter van Jacob Pijnsen.⁸⁰

74 Zie o.a.: HvH, inv. nr. 1035, sen. 376; inv. nr. 492, sen. 156; inv. nr. 493, sen. 342 (abusievelijk genummerd als 242); De Smidt e.a., *Chronologische lijsten II*, 207, 216, 429; Andries e.a., *Beroepen IV*, dossier 334, 348.

75 Bos-Rops, 'The power of money', 52-53.

76 Zie voor de prominente rol van de Oems ook Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, 265-269.

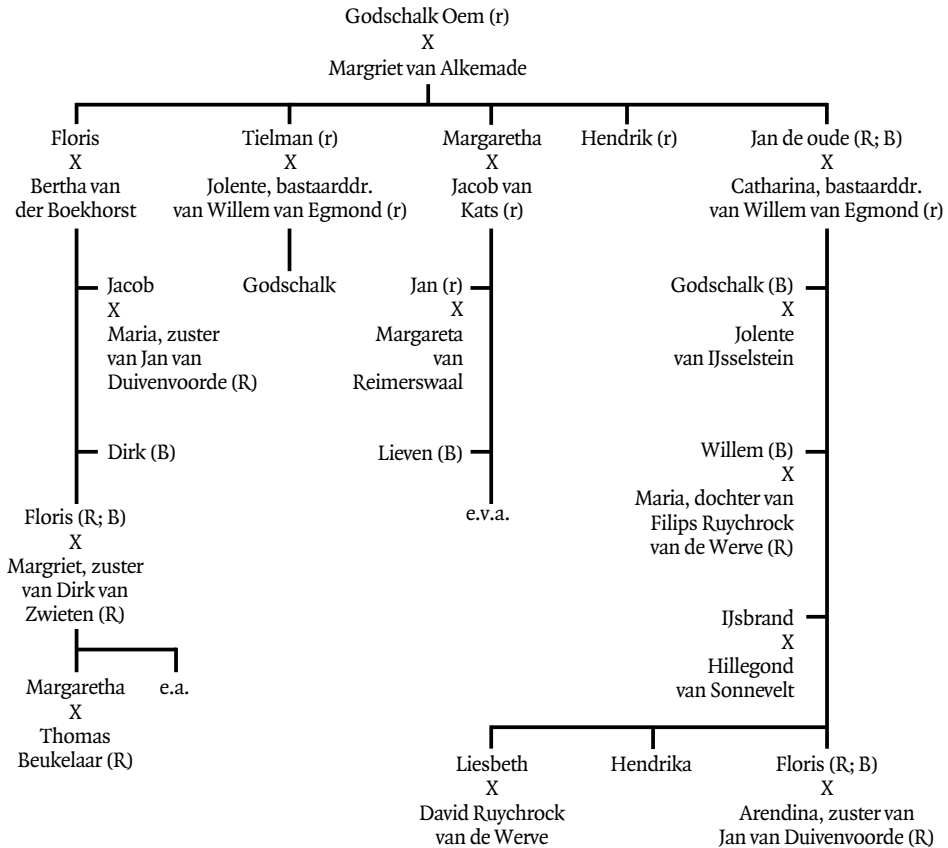
77 Zie voor het carrièreverloop van Jan Oem van Wijngaarden de oude en de twee Florissen Oem van Wijngaarden Ter Braake, *De weg naar het Hof*, bijlage 1. Zie voor de andere genoemde heren Damen, *De staat van dienst*, bijlage 1.

78 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 34.

79 Voor een schematisch overzicht zie Ter Braake, *De weg naar het Hof*, 47 (tabel 4).

80 Ter Braake, *De weg naar het Hof*, bijlage 1. De familie De Jonge was ook zeer actief in de Hollandse Rekenkamer: Bos-Rops, 'The power of money', 53.

Figuur 1: Het geslacht Oem van Wijngaarden.



R = had zitting in de Raad in de behandelde periode (1483-1506)

r = had zitting in de Raad tijdens zijn leven

B = was baljuw van Den Haag tijdens zijn leven

Stamboom gebaseerd op: Damen, *De staat van dienst*, bijlage 1; Ter Braake, *De weg naar het Hof*, bijlage 1.

Er zijn ook een aantal goede voorbeelden van ambtenaren die een jongere verwant onder zich lieten werken met de hoop dat deze hen later op zou volgen. Procureur-generaal Karel Grenier had een neef, Thomas Sanchio Cassiopein, die vanaf 1518 zijn plaatsvervanger was. Vermoedelijk voelde Karel, die in 1520 stierf, zijn einde naderen en zag hij Thomas als zijn opvolger. Thomas heeft het echter nooit tot procureur-generaal geschopt en bleef de rest van zijn leven verbonden aan het Hof van Holland als procureur.⁸¹ Jacob Goudt was succesvoller in zijn poging een jonger familielid tot zijn opvolger te maken. Tijdens zijn ambtsperiode als rentmeester van Noordholland diende zijn verwant Willem Goudt onder hem als

⁸¹ J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk, 1281-1650', *Ons Voorgeslacht* 39 (1984) 540-571, aldaar 570; HvH, inv. nr. 490, sen. 87; inv. nr. 494 sen. 88; RekRek, inv. nr. 4441, f. 22r; inv. nr. 4442, f. 24v.

klerk. Willem volgde hem na zijn dood in 1510 op in die functie.⁸² Ook rentmeester-generaal Jan van Essche nam zijn zoon Klaas als klerk in dienst, waarna deze via verschillende ambten opklom tot rekenmeester in de Hollandse Rekenkamer.⁸³

Uit deze paragraaf blijkt dat familiebanden goed van pas konden komen bij het verkrijgen van een ambt bij het Hof van Holland. De Oem van Wijngaardens blinken uit met familieleden die als ambtenaar in Den Haag werkzaam waren, waarbij Floris Florisz. topper is met niet minder dan tien nauwe verwanten. Gezien de positie van de Oem van Wijngaardens is het niet verwonderlijk dat topambtenaar en makelaar Thomas Beukelaar rond 1500 van dit ambtenarengeslacht deel ging uitmaken.

Conclusie

Floris Oem van Wijngaarden Florisz. had bijna alles mee voor een glansrijke carrière bij het Hof van Holland. Hij stamde uit een familie met een traditie van dienstbaarheid aan de vorst, huwde zelf met een dochter van de ambtenarenfamilie Van Zwieteren en liet later zijn eigen dochter trouwen met Thomas Beukelaar. Waarschijnlijk niet minder belangrijk voor zijn succes was het feit dat hij uit een Kabeljauwse familie stamde. Hoewel Floris vermoedelijk geboren was in Dordrecht, maakte hij in Den Haag carrière op gewestelijk en lokaal niveau waardoor hij iemand was met wie ook de gewone Hagenees sterk rekening moest houden.

Hoewel de levensloop van Floris Oem van Wijngaarden Florisz. niet representatief genoemd kan worden, valt er een aantal patronen te ontdekken in de manier waarop de ambtenaren een functie bij het Hof verkregen. Gesteld kan worden dat de Kabeljauwen gedurende de hele onderzochte periode een dominante rol hebben gespeeld in de Raad en tot 1494 ook als procureurs-generaal. Dit kan verklaard worden uit een zekere 'Hoekse dreiging' die tot in ieder geval 1491 bleef spelen en Maximiliaans positie in Holland in gevaar bracht. Maximiliaan steunde in die situatie waarschijnlijk graag op de mannen van het Kabeljauwse netwerk van wie de loyaliteit in een situatie van partijstrijd verzekerd was. De Kabeljauwen waren niet alleen sterk vertegenwoordigd in de Raad, maar monopoliseerden ook het baljuwschap van Den Haag en speelden een overheersende rol in de Haagse schutterij waardoor hun positie bevestigd en versterkt werd. Op het moment dat een Kabeljauw wegviel uit de Raad werd zijn plaats zonder uitzondering ingenomen door een partijgenoot of iemand die op andere wijze verbonden was aan de Kabeljauwse voormannen. De Kabeljauwen bereikten hun sterkste positie in 1492. Toen domineerden ze de Raad, waren de procureur-generaal en de controleur Kabeljauwsgezind en waren de laatste Hoeken uit de schutterij verdwenen. Jan van Egmond speelde hierbij een sleutelrol als voorzitter van de Raad en deken van het schuttersgilde.

Naast de Kabeljauwen is er een groep ambtenaren die met behulp van andere connecties in vorstelijke dienst carrière hebben weten te maken. Thomas Beukelaar heeft naast Jan van Egmond een spilfunctie vervuld in Den Haag. Hij kwam niet uit een familie met een traditie van functies in vorstelijke dienst, maar heeft, waarschijnlijk mede dankzij goede connecties met de centrale ambtenaar Pieter Lanchals, op weten te klimmen tot iemand die een sterke invloed uit kon oefenen op benoemingen. Uiteindelijk ging hij deel uitmaken van het ambtenarengeslacht Oem van Wijngaarden en hield hij er een eigen netwerk op na. Terwijl het net-

⁸² HvH, inv. nr. 492, sen. 246; RekRek, inv. nr. 345-351.

⁸³ RekRek, inv. nr. 4431, ingenaaide sententie aan het eind van de rekening; Bos-Rops, 'The power of money', 63.



Afb. 3. Jan van Egmond († 1516). Jan was in 1477 korte tijd bezoldigd raadsheer en werd in 1483 benoemd tot stadhouder. In 1491 werd hij lid van de Orde van het Gulden Vlies; het ordeteken draagt hij op deze afbeelding. Tekening uit het *Recueil d'Arras* (eerste helft 16de eeuw?) (Atrecht, Bibliothèq̃ue municipale).

Ikkel meer licht is geworpen op het fenomeen makelaardij aan het eind van de Middeleeuwen, moet er rekening mee worden gehouden dat veel onderlinge contacten niet overgeleverd of nog niet gevonden zijn in de bronnen. Hoewel veel gebruik is gemaakt van seriële bronnen, waren een niet gering aantal gegevens alleen door toeval in de archieven terug te vinden. Hierbij valt te denken aan informatie die alleen dankzij een rechtszaak te achterhalen was, een lijst van deelnemers aan een schuttersfeest, of de opwelling van iemand om Thomas Beukelaar in een vonnisboek zijn vriend te noemen. Het hier geschetste beeld van de mate waarin de grafelijke ambtenaren zich ontplooiden als makelaars is daarom wellicht niet meer dan een vage afspiegeling van een veel meer kleurrijke werkelijkheid.

Bijlage 1

De 43 grafelijke ambtenaren⁸⁴

Naam (sterfdatum): universitaire of adellijke titels; voornaamste functies bij het Hof.

Gerrit van Abbenbroek (05-07-1494): ridder; raadsheer 1477, 1482-1494

Jacob van Almonde (26-01-1506): meester; advocaat-fiscaal 1473-1477; raadsheer 1480-1506

werk van Jan van Egmond vooral gebaseerd was op Kabeljauwse groepsolidariteit, waren patronage en vriendschap de belangrijkste bindmiddelen van Thomas' netwerk.

Verder waren er ambtenaren die hun functie door familieconnecties in de schoot geworpen kregen. Een voorbeeld hiervan is Reinier de Jonge, van wie niet veel meer te zeggen valt dan dat hij als raadsheer in de voetsporen van zijn vader is getreden. Het verschil tussen Reinier en zijn vader is dat Reinier niet eerst andere functies heeft bekleed en zijn kwaliteiten dus niet eerst heeft hoeven waar te maken. Dat de ambtenaren actief voor hun eigen opvolging konden proberen te zorgen is aangetoond door middel van de voorbeelden van Karel Grenier en Jacob Goudt.

Het is duidelijk dat Jan van Egmond en Thomas Beukelaar zich wisten te ontplooiën tot makelaars die mannen uit hun netwerken aan functies in vorstelijke dienst hielpen. Ook ambtenaren die een minder sterke machtspositie hadden opgebouwd hebben gepoogd een dergelijke rol aan te nemen, al was het maar om een familielid aan een baan te helpen. Hoewel in dit arti-

⁸⁴ Gedetailleerde biografieën zijn opgenomen als bijlage 1 in Ter Braake, *De weg naar het Hof*.

- Bartout van Assendelft** (>1502): meester, *doctor*; advocaat-fiscaal 1477-1479; procureur-generaal 1489-1490; raadsheer 1489-1497
- Gerrit van Assendelft** (09-10-1486): knaap; raadsheer 1453-1486
- Willem van Berendrecht** (1527): meester, *doctor*; raadsheer 1473-1477, 1480-1482, 1490-1509
- Thomas Beukelaar** (30-04-1516): rentmeester-generaal 1490-1498
- Jacob Boudijnsz.** (1514/1515): meester, *doctor*; raadsheer 1504-1514
- Jan Boudijnsz.** (11-03-1514): meester; advocaat-fiscaal 1481-1489; raadsheer 1494-1514
- Jacob Clamp** (>1519<1523): controleur 1492->1511
- Abel van Coulster** (21-09-1548): meester, ridder; raadsheer 1504-1548
- Cornelis van Dorp** (22-02-1503): ridder; raadsheer 1477-1479, 1487-1489, 1493-1503
- Jan van Duivenvoorde** (01-07-1543): meester, ridder; raadsheer 1500-1543
- Jan van Egmond** (21-08-1516): ridder; raadsheer 1477; stadhouder 1483-1515
- Jan van Essche** (14-10-1505): rentmeester-generaal 1480-1489; raadsheer 1490-1505
- Jacob Goudt** (12-09-1510): rentmeester van Noordholland 1501-1510
- Karel Grenier** (14-07-1520): procureur-generaal 1494-1520
- Jan van Haarlem** (1514): meester; raadsheer 1485-1489
- Adriaan Poppenz. van der Hayman** (> 1516): raadsheer 1499, 1502, 1504, 1506
- Adriaan van Hogestein** (1501): meester; raadsheer 1496-1501
- Cornelis de Jonge** (03-03-1504): meester; raadsheer 1477-1493
- Reinier de Jonge** (04-09-1514): meester; raadsheer 1504-1514
- Joost van Lalaing** (05-08-1483): ridder; stadhouder 1480-1483
- Gerrit van der Mije** (> 1528): meester; raadsheer 1490, 1492-1510
- Jan van Noordwijk** (30-01-1515): meester; raadsheer 1480-1483
- Floris Oem van Wijngaarden Florisz.** (12-05-1532): ridder; raadsheer 1503-1532
- Floris Oem van Wijngaarden Jansz.** (20-09-1527): meester, *doctor*; raadsheer 1496-1510
- Jan Oem van Wijngaarden de oude** (< 07-04-1500): raadsheer 1491-1495
- Jan van Oudheusden** (1537): rentmeester-generaal 1499-1500
- Klaas Duyst Pietersz.** (>1494): procureur-generaal 1484-1489
- Simon Pietersz.** (1499/1500): meester; raadsheer 1486-1499
- Jacob Pijnsen** (1518/1519): meester, *doctor*; advocaat-fiscaal 1490-1515; raadsheer 1517
- Jan van Rietveld** (>1495): procureur-generaal 1480-1484; raadsheer 1484-1489
- Dirk van Rijswijk** (1500/1501): raadsheer 1496-1497
- Filips Ruychrock van de Werve** (>1501 < 15-02-1507): meester; raadsheer 1464-1477, 1480-1501/1502
- Jacob Ruysch** (28-04-1519): meester, *doctor*; raadsheer 1474-1519
- Jan van Schoonhoven** (16-06-1503): meester; raadsheer 1480-1503
- Filips van Spangen** (1509): ridder; raadsheer 1488, 1491, 1494-1508
- Evert de Veer** (12-01-1532): meester, *doctor*; raadsheer 1502-1513
- Filips van Wassenaar** (18-02-1493): raadsheer 1467-1469, 1477-1479, 1482-1493
- Jan van Wassenaar** (22-02-1496): *baccalaureus*, ridder; raadsheer 1456-1457, 1459-1463, 1484-1485, 1488, 1492-1496
- Jan van Wissenkerke** (ook: **Middelburch**) (25-06-1494): meester; raadsheer 1482-1494
- Arend van Zevenbergen** (ook: **Strijen**) (17-07-1492): ridder; raadsheer 1480-1492
- Dirk van Zwieten** (22-08-1502): procureur-generaal 1490-1494; raadsheer 1495, 1497-1502

Medemblik voor het Hof van Holland

De financiële problemen van een Hollandse stad gedurende het laatste kwart van de 15de eeuw

Veel steden in het graafschap Holland raakten aan het eind van de 15de eeuw in grote financiële moeilijkheden. Sommige steden besloten zelfs surséance van betaling aan te vragen. In de literatuur heeft men tot nu toe vooral aandacht geschonken aan de zogenoemde hoofdsteden van het graafschap Holland (Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Gouda en Amsterdam). De kleine steden zijn er vooralsnog bekaaid vanaf gekomen. Dit artikel is een eerste aanzet tot het vergroten van de kennis over de financiële problemen van de kleine Hollandse steden gedurende het laatste kwart van de 15de eeuw.

Inleiding

Het graafschap Holland werd tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw getroffen door een gehele economische malaise.¹ Het vele krijgsgeweld dat ondermeer de handel belemmerde, de hoge belastingdruk (met name vanaf het bewind van Karel de Stoute), de exploitatie van de munt (vooral door Maximiliaan van Oostenrijk), en de voortdurend herhaalde renteverkopen door zowel steden als dorpen ter financiering van de belastingen speelden hierbij een belangrijke rol. Om de ergste financiële nood te lenigen probeerden diverse steden tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw surséance van betaling te krijgen. Daarvoor was landsheerlijke toestemming nodig. Een stad kreeg over het algemeen pas surséance van betaling nadat landsheerlijke commissarissen door middel van een onderzoek ter plaatse hadden vastgesteld dat dit de enige manier was om de financiële problemen van de betreffende stad het hoofd te bieden. In veel gevallen speelden politieke motieven een rol bij de beslissing om surséance van betaling te verlenen.² Indien noodzakelijk konden surséances na afloop van de vastgestelde termijn met landsheerlijke toestemming diverse malen worden verlengd.

Wanneer steden vervolgens door schuldeisers voor het gerecht werden gedaagd, verwezen zij in de meeste gevallen naar de surséance van betaling om duidelijk te maken dat zij hun schulden niet hoefden te voldoen. Hieraan kleefde wel een belangrijk nadeel. Als gevolg van de surséances van betaling werd de invloed van de steden op het eigen financiële beleid steeds geringer, en dit tastte de politieke macht van de steden aan.³ Na het verkrijgen van surséance van betaling kwamen de stadsfinanciën namelijk onder toezicht te staan van landsheerlijke commissarissen. In een tijd waarin politiek en financiën zeer nauw met elkaar verbonden waren, leidde een dergelijke beperking van de financiële zelfstandigheid vrijwel automatisch tot een vermindering van de politieke invloed ten opzichte van het

- ¹ A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* dl. I-III (Wageningen 1972) dl. II, 357; L. Noordgraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1985) 123.
- ² M. Boone, "Plus dueil que joie". Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën', in: *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België* 176 (1991) 3-26, aldaar 12.
- ³ *Ibidem*, 12-13; J. W. Marsilje, 'Les modes d'imposition en Hollande, 1477-1515' in: *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 28 (1988) 159-171, aldaar 170; H. Kokken, *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991) 232. Er is echter nog altijd een uitgebreid onderzoek nodig naar de exacte gevolgen van de surséances van betaling.

landsheerlijk gezag.⁴ De surséances van betaling zijn zodoende te plaatsen in de context van het onderzoek naar de staatsvormingsprocessen. De landsheer wist via de surséances van betaling zijn machtspositie ten opzichte van de steden te versterken, wat zijn pogingen tot het nastreven van bestuurlijke centralisatie en het opleggen van een autocratische bestuursvorm ten goede kwam. Overigens is de relatie tussen surséance van betaling en politieke macht in het geval van Medemblik enigszins beperkt, omdat Medemblik als kleine stad politiek gezien natuurlijk minder in de melk te brokkelen had dan de zes hoofdsteden van het graafschap Holland (Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Gouda en Amsterdam).

Het initiatief tot het aanvragen van surséance van betaling ging altijd van de steden zelf uit, die daarbij dus een afweging moesten maken tussen de economische voordelen enerzijds en de politieke nadelen anderzijds. Indien een stad bang was teveel aan politieke macht in te moeten boeten kon deze besluiten om ondanks de financiële problemen geen surséance aan te vragen. Het behoud van de stedelijke autonomie ten opzichte van het landsheerlijk gezag was voor de steden over het algemeen erg belangrijk.⁵

In dit artikel staat de Westfriese stad Medemblik centraal.⁶ Vroeg Medemblik als gevolg van de economische malaise aan het eind van de 15de eeuw surséance van betaling aan, of was Medemblik zo beducht voor aantasting van zijn stedelijke autonomie dat de stad de politieke nadelen van surséances van betaling zwaarder liet wegen dan de economische voordelen?

Ik heb ervoor gekozen Medemblik te bekijken omdat ik aandacht wil besteden aan de financiële problemen van een kleine Hollandse stad gedurende het laatste kwart van de 15de eeuw. Medemblik lijkt mij wat betreft zijn omvang, economische situatie en politieke invloed representatief voor de gemiddelde kleine Hollandse stad.

Het stadsarchief bevat geen aanwijzingen dat Medemblik aan het eind van de 15de eeuw surséance van betaling heeft gekregen.⁷ Daarom heb ik met name gekeken naar processen waarbij Medemblik betrokken was en waarin financiële problemen ter sprake werden gebracht. Indien Medemblik surséance van betaling had aangevraagd, dan zou de stad daar in deze processen zeker een beroep op hebben gedaan.

Alvorens de processen zelf te behandelen, zal ik eerst een beeld schetsen van de economische situatie van Medemblik in het laatste kwart van de 15de eeuw.

Op die manier wordt duidelijk met welke ontwikkelingen Medemblik aan het eind van de 15de eeuw te maken kreeg. Ik maak daarbij vooral gebruik van twee financiële onderzoeken: de 'Enqueste' uit 1494 en de 'Informacie' uit 1514.⁸ De 'Enqueste' geeft informatie over de

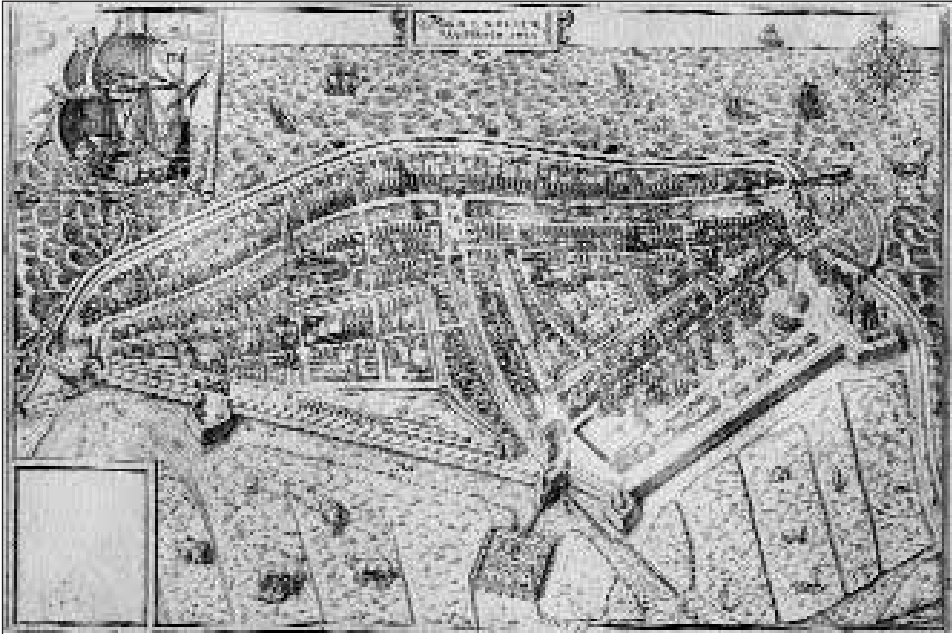
4 Boone, "Plus dueil que joie", 6.

5 Marsilje, 'Les modes', 169.

6 Medemblik maakte samen met de dorpen Oostwoud, Wervershoof, Opperdoes en Almersdorp deel uit van het schoutambacht van Medemblik. Dit schoutambacht werd in 1414 gevormd, zie: C.J. Gonnet, *Inventaris van het archief Medemblik* (Haarlem 1915) 7.

7 De hoeveelheid 15de-eeuws archiefmateriaal in het stadsarchief van Medemblik is – in vergelijking tot steden als Haarlem en Leiden – overigens zeer gering, zie: Gonnet, *Inventaris*.

8 Uitgegeven door: R. Fruin (ed.), *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegenheyt van de steden en dorpen van Hollant ende Vrieslant, om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866), ook wel bekend als de 'Informacie', en R. Fruin (ed.), *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van de schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere MCCCCXIII* (Leiden 1876), ook wel bekend als de 'Enqueste'. Hoewel beide bronnen erg nuttig zijn, moet er voorzichtig worden omgesprongen met de informatie die zij verschaffen. Zowel de 'Enqueste' als de 'Informacie' werden namelijk gebruikt als basis voor een nieuwe belastingverdeling. Door de financiële problemen te overdrijven trachtten sommige steden en dorpen hun aandeel in de landsheerlijke belastingen zo laag mogelijk te houden: Fruin, *Informacie*, XXVI; J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven, Londen 1974) 22-23.



Afb. 1. Stadsplattegrond van Medemblik uit 1599, door Paulus Utenwael. Archiefdienst Westfriese Gemeenten in Hoorn, topografisch-historische atlas.

economische situatie in de jaren 1477-1494, terwijl de 'Informacie' gegevens bevat over de economische situatie in de jaren 1494-1514. Beide onderzoeken hadden tot doel de welstand van de Hollandse steden en dorpen te bepalen en op basis daarvan tot een nieuwe belastingverdeling te komen.⁹

De economische situatie van Medemblik aan het eind van de 15de eeuw

Als havenstad trad Medemblik op als intermediair tussen het ommeland en de 'buitenwereld'.¹⁰ Binnen deze extraregionale functie kan onderscheid worden gemaakt tussen de functie van Medemblik als knooppunt in de internationale goederenstromen, de functie van Medemblik als knooppunt in de regionale goederenstromen, en de functie van Medemblik als centrum van vrachtvvaart.¹¹ Vanaf 1477 werd de extraregionale functie van Medemblik sterk aangetast. Zo had de internationale handel gedurende het laatste kwart van de 15de eeuw zwaar te lijden onder de algehele malaise. Hoewel er omstreeks 1477 acht à negen grote handelsschepen uitvoeren om her en der handel te drijven, was Medemblik in 1494 als gevolg van de economische problemen niet in staat om zelfs maar één groot handelsschip op pad te sturen. Toch herstelde de internationale handel zich redelijk snel, want in 1497 en 1503 voeren er alweer

⁹ Kokken, *Steden en Staten*, 225-226; Fruin, *Informacie*, VII.

¹⁰ C. M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd* (Hilversum 1990) 14-16. Lesger onderscheidt drie stedelijke functies: de regionaal-verzorgende functie, de extraregionale functie, en de nijverheidsfunctie. De regionaal-verzorgende functie koppelt steden aan het centrale plaatsensysteem. Daarnaast geven de extraregionale functie en de nijverheidsfunctie steden een plek in het netwerksysteem. Als havenstad had Medemblik vooral een extraregionale functie. Omdat Medemblik eveneens een regionaal-verzorgende functie had, maakte de stad niet alleen deel uit van het netwerksysteem, maar ook van het centrale plaatsensysteem.

¹¹ *Ibidem*, 50.

schippers uit Medemblik door de Sont.¹² Er werd tijdens de ‘Enqueste’ geen gedetailleerde informatie gegeven over de steden en gebieden waarmee handelscontacten werden onderhouden. De afgevaardigden uit Medemblik verklaarden slechts dat de grote handelsschepen ‘oostwaerts ende westwaerts plagen te varen’. Gezien het belang van de vetweiderij en, in mindere mate, de zuivelproductie in de streek rond Medemblik, zullen ondermeer Denemarken en Noord-Duitsland tot de oostelijk gelegen handelscontacten hebben behoord.

De regionale handel had het aan het eind van de 15de eeuw eveneens zwaar te verduren. De enige twee steden waarvan de namen tijdens de ‘Enqueste’ werden genoemd en waarmee Medemblik op regionaal niveau handelscontacten onderhield, waren Haarlem en Deventer.

In de eerste plaats was Haarlem voor Medemblik met name van belang in verband met de vetweiderij. Deze vorm van landbouw werd ernstig getroffen door de crisis aan het eind van de 15de eeuw: brachten kooplieden uit Medemblik omstreeks 1477 800 à 900 ‘vette beesten’ naar de Haarlemse Lucasmarkt, vanaf 1488 kwam dat aantal niet boven de vijftig uit.¹³ In de rond Medemblik gelegen dorpen speelde de vetweiderij een minder prominente rol. Alleen de inwoners van Oostwoud hielden zich in belangrijke mate met vetweiderij bezig. Zowel in Wervershoof als in Opperdoes ontbrak de vetweiderij vrijwel geheel.¹⁴

Naast vetweiderij speelde ook bier een rol in de handelsrelatie tussen Haarlem en Medemblik. Hoewel er in de ‘Enqueste’ niets over wordt gezegd, importeerde Medemblik waarschijnlijk reeds in de 15de eeuw bier uit Haarlem. Vermoedelijk werd het vooral als retourvracht mee terug genomen door kooplieden die hun waren op de Haarlemse Lucasmarkt hadden verkocht. Op die manier werden de transportkosten namelijk zo laag mogelijk gehouden.¹⁵ Aanvankelijk had Haarlem nog enige concurrentie te duchten van Alkmaar, maar als gevolg van de economische problemen aan het eind van de 15de eeuw ging de Alkmaarse bierbrouwerij ten onder en wist Haarlem zijn positie in het noordelijk deel van het graafschap Holland te versterken. Met name in de eerste helft van de 16de eeuw ontwikkelde Medemblik zich tot een belangrijke afnemer van het Haarlemse bier.¹⁶

Deventer was de andere in de ‘Enqueste’ genoemde stad waarmee Medemblik op regionaal niveau handelscontacten onderhield. De jaarmarkt van Deventer vormde een belangrijk afzetgebied voor producten uit het agrarische achterland van steden als Hoorn en Medemblik.¹⁷ Tevens konden er op deze jaarmarkt producten uit het Oost-Nederlandse en Duitse achterland worden aangeschaft. De handelaren uit Medemblik gingen vooral naar Deventer om zuivelproducten aan de man te brengen. Hoewel er in de streek rond Medemblik zuivelproductie plaatsvond, speelde dit – vergeleken met de vetweiderij – slechts een bescheiden rol. Uit de ‘Enqueste’ valt af te leiden dat met name de inwoners van het dorp Oostwoud zich

12 Ibidem, 61 (tabel 3.14.).

13 Hoewel er indicaties zijn dat de veestapel in het gebied rond Medemblik als gevolg van het aanhoudende natte weer omstreeks 1490 mogelijk is gehalveerd, is de door de afgevaardigden geschetste teruggang wel erg extreem, zie: Van der Woude, *Noorderkwartier* dl. II, 358 en Noordergraaf, *Hollands welvaren?*, 117.

14 Men hield zich in deze dorpen vooral bezig met ‘vogelen ende visschen’. Het is niet bekend of de inwoners van Wervershoof en Opperdoes zich überhaupt weinig met vetweiderij bezig hielden, of dat het marginale karakter van deze tak van landbouw werd veroorzaakt door de crisis.

15 Diederik Aten, “Als het gewelt comt...”. *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ, 1500-1800* (Hilversum 1995) 36.

16 Als dank schonk het stadsbestuur van Haarlem in 1521 een kerkraam: ‘Upt begeren van die van Medemblyck an dese stede gedaen om een glas te geven in hair kercke die bijden vijanden verbrant is, gemerct dat zij aldair veel Hairlems bier drincken ende slijtten’, zie: Archiefdienst Kennemerland, Stadsarchief Haarlem, Vroedschapsresoluties, inv. nr. Rood 74, f. 45.

17 Lesger, *Hoorn*, 56-57.

bezighielden met melkveehouderij: in 1477 hadden zij ongeveer 600 melkkoeien.¹⁸ De zuivel die door de kooplieden uit Medemblik naar Deventer werd vervoerd, zal dan ook voor een belangrijk deel uit Oostwoud afkomstig zijn geweest. Omstreeks 1477 had Medemblik de beschikking over twaalf schepen die zuivel en andere waren naar de jaarmarkt van Deventer brachten. In 1494 was Medemblik zo verarmd ‘dat zij geen coopluyden en hebben, die een schip vol zuvels zouden mogen varen’.¹⁹ Wat de Medemblikker handelaren als retourvracht mee naar huis namen is niet precies bekend. Waarschijnlijk ging het vooral om graan en hout, aangezien dit de belangrijkste producten waren die in Deventer werden verkocht.²⁰

Op basis van de informatie uit de ‘Enquete’ kan geen antwoord worden gegeven op de vraag waar de afzonderlijke boeren hun zuivelproducten aan de man brachten. Waarschijnlijk trokken zij net als in de 16de en 17de eeuw vooral naar Hoorn om de zuivel op de markt aldaar te verkopen.²¹ Tijdens deze tochten naar Hoorn verkochten de boeren uit de dorpen rond Medemblik niet alleen hun eigen producten, maar maakten zij tegelijkertijd gebruik van de goederen en diensten die in Hoorn werden aangeboden. Dit tastte de regionaal-verzorgende functie van Medemblik aan. Op een vergelijkbare manier werd Medemblik een voet dwars gezet door Alkmaar en Amsterdam.²² De slechte concurrentiepositie ten opzichte van steden als Alkmaar, Amsterdam en Hoorn was met name te wijten aan de ongunstige ligging van Medemblik. Daarnaast heeft het stadsbestuur van Medemblik nauwelijks pogingen ondernomen om de eigen regionaal-verzorgende functie te versterken.²³ De algehele malaise aan het eind van de 15de eeuw was eveneens van invloed op de regionaal-verzorgende functie. Met betrekking tot de aangeboden diensten en goederen was er namelijk sprake van een verlies aan centraliteit. Het verzorgingsniveau daalde. Daarbij nam in Medemblik vooral de vraag naar luxegoederen af.²⁴

Er is, voor zover ik weet, met betrekking tot de 15de eeuw niets bekend over de functie van Medemblik als centrum van vrachtaart. Toch zullen naar alle waarschijnlijkheid diverse handelaren en/of schippers uit Medemblik betrokken zijn geweest bij de vrachtaart, aangezien vrachtaart in West-Friesland omstreeks 1494 al geruime tijd een belangrijke rol speelde.²⁵ Bij vrachtaart liepen de goederenstromen buiten de eigen haven om.

Tijdens de ‘Enquete’ kwamen ook de financiën aan bod. Er werd daarbij met geen woord gerept over de heffing van accijnzen. Dat is opvallend, aangezien deze indirecte belastingen in veel steden tot de belangrijkste bronnen van inkomsten behoorden.²⁶ De afgevaardigden uit Medemblik verklaarden daarentegen dat zij hun financiën regelden door middel van schotponden. Schotponden hielden verband met het schot of ‘ommesetgeld’.²⁷ Het schot

18 In 1494 was het aantal melkkoeien in Oostwoud geslonken tot ongeveer 70.

19 Fruin, *Enquete*, 26.

20 Daarnaast kon men in Deventer ook linnen, lakens, ijzerwaren en aanverwante zaken aanschaffen.

21 Aten, “Als het gewelt comt”, 58.

22 Vooral Amsterdam wist in belangrijke mate te profiteren van de crisis aan het eind van de 15de eeuw. De directe contacten tussen Amsterdam en het Noord-Hollandse platteland die uit deze crisis voortvloeiden, hadden eveneens een negatieve uitwerking op de regionaal-verzorgende functie van Medemblik, zie: Lesger, *Hoorn*, 96.

23 Aten, “Als het gewelt comt”, 58-59.

24 Lesger, *Hoorn*, 107, 110 en 115.

25 *Ibidem*, 59.

26 R. van Uytven, ‘Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 2 (Haarlem 1982) 188-253, aldaar 242. De omvang van de accijnsheffing liep overigens sterk uiteen, zie: W. Jappe Alberts, *De middeleeuwse stad* (Haarlem 5^e druk, 1980) 33.

27 Het schotpond was de eenheid waarin ieders aandeel in het schot werd bepaald, zie: J. Verdam, *Middel-nederlandsch handwoordenboek* (Den Haag) 525-526. Zie voor het schot of ‘ommesetgeld’: J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-*

was een vermogensbelasting waarbij rekening werd gehouden met de persoonlijke rijkdom van de belastingbetalers.²⁸ Op die manier werd de belastingdruk evenwichtig over de gemeenschap verdeeld: hoe rijker men was, hoe meer belasting men betaalde. Het schot werd niet alleen gebruikt om alledaagse uitgaven te bekostigen, maar ook om het geld bijeen te brengen dat nodig was om beden of andere landsheerlijke belastingen te betalen.

De afgevaardigden uit Medemblik verklaarden dat het aantal schotponden sinds het overlijden van Karel de Stoute sterk was verminderd.²⁹ Dat duidt op een afname van de rijkdom. Omstreeks 1477 had Medemblik samen met de dorpen Oostwoud, Wervershoof en Opperdoes ongeveer 1200 schotponden, die allemaal solvent waren (dat wil zeggen dat iedereen in staat was om belasting te betalen). In 1494 waren er slechts 295 solvete schotponden, en 75 schotponden waarvan de betreffende personen zo arm geworden waren dat ze van aalmoezen moesten leven en zodoende niet aan hun betalingsverplichtingen konden voldoen. Het aantal mensen dat in staat was om de belastinggelden op te brengen nam tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw sterk af, waardoor de financiële druk toenam.

Medemblik hield geen gelijke tred met andere Hollandse steden, waar het schot als inkomstenbron in de loop van de 15de eeuw werd vervangen door accijnzen.³⁰ In zijn studie naar het financiële beleid van Leiden in de 15de eeuw benadrukt J.W. Marsilje dat de overgang van het schot naar accijnzen in belangrijke mate werd bewerkstelligd door de stedelijke elite.³¹ Dat is niet zo vreemd, aangezien een verbruiksbelasting – zoals accijnzen – voor deze groep gunstiger was dan een vermogensbelasting.³² Een vermogensbelasting was direct voelbaar in de beurs. Accijnzen waren daarentegen indirecte belastingen waarbij zowel arme als rijke burgers voor een bepaalde hoeveelheid met accijns belaste goederen evenveel geld betaalden.³³ Dat het in Medemblik niet nodig was om het accent te verleggen op een andere inkomstenbron dan het schot, wijst erop dat de gezaghebbende burgerij van Medemblik gedurende de 15de en het begin van de 16de eeuw welwillender stond tegenover het heffen van deze vermogensbelasting dan de stedelijke elite van Leiden. Daarnaast was de financiële draagkracht van de inwoners van Medemblik ondanks de economische malaise niet zodanig verzwakt dat het schot door een andere belasting moest worden vervangen.³⁴ In Medemblik behoorde de vermogensbelasting aan het eind van de 15de eeuw dan ook tot de gewone stedelijke inkomsten.

Of er in Medemblik aan het eind van de 15de eeuw helemaal geen accijnzen werden geheven, is wegens het ontbreken van stadsrekeningen uit deze periode moeilijk te achterhalen. Toch lijkt de 'Informacie' uit 1514 te bevestigen dat er in Medemblik omstreeks 1500 inderdaad geen gebruik werd gemaakt van accijnzen om de stadskas te spekken. Er werd toen

Beierse en Bourgondische periode, ±1390-1477 (Hilversum 1985) 280 en R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel 1961) 105.

28 Zowel in 1477 als in 1494 werd in Medemblik en de omliggende dorpen één schotpond gelijkgesteld aan 100 Rijnse gulden (van 40 gr.). Dat betekent dat iemand die in geld of goederen 100 Rijnse gulden bezat op één schotpond werd geraamd en op basis daarvan een bepaalde som geld moest betalen.

29 Fruin, *Enquete*, 27.

30 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 242; Marsilje, *Het financiële beleid*, 266. Er waren nog meer steden die tijdens de 'Enquete' en 'Informacie' het schot als belangrijkste inkomstenbron opgaven en geen melding maakten van de heffing van accijnzen. Over het algemeen ging het daarbij om de kleine steden uit het graafschap Holland.

31 Marsilje, *Het financiële beleid*, 281.

32 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 242.

33 Jappe Alberts, *Middeleeuwse stad*, 33. Wie veel bier of wijn dronk betaalde veel belasting.

34 In Leuven raakte de aldaar geheven vermogensbelasting in de loop van de 16de eeuw namelijk in onbruik omdat de fi-

namelijk beweerd dat men geen accijnzen hief, maar dat er één keer in de vier jaar een verponding op basis van schotponden plaatsvond.³⁵ Dit gebeurde door zogenoemde schatmeesters die alle gegevens optekenden in het schatboek.³⁶ Iemand die 400 Rijnse guldens (van 40 gr.) bezat werd op één schotpond geraamd. Een bezit van 400 Rijnse guldens kwam overeen met 1600 daglonen van een meester metselaar (één van de best betaalde loonarbeiders).³⁷ Dit was een groot verschil met 1494, toen één schotpond gelijk stond aan 100 Rijnse guldens (van 40 gr.). De schatmeesters vonden de grens van 400 Rijnse guldens eveneens aan de hoge kant aangezien de vermogensbelasting op die manier slechts 250 Rijnse guldens opbracht.³⁸ Waarom men indertijd dan toch tot deze verhoging had besloten, is niet bekend. Vermoedelijk wilde men juist vanwege de economische problemen uit de voorgaande decennia de lagere inkomens in 1514 nog zoveel mogelijk ontzien, aangezien het als gevolg van de meermaals genoemde grens van 400 Rijnse guldens de meer welgestelde inwoners van Medemblik waren die ten tijde van de 'Informacie' het grootste deel van de belastingen moesten opbrengen.

Een tweede aspect dat naar voren werd gebracht bij de bespreking van de financiën was de verkoop van renten door Medemblik en de omliggende dorpen. In de 15de eeuw werden er door zowel steden en dorpen als het landsheerlijk gezag met grote regelmaat renten verkocht. Wanneer de reguliere inkomsten tekort schoten kon op die manier namelijk op korte termijn extra geld bijeen worden gebracht.³⁹ De verkoop werd schriftelijk vastgelegd in een rentebrief, waarin ondermeer een aantal waarborgen werd opgenomen om een tijdige uitkering van de renten te garanderen. De koper van de rente – ook wel rentetrekker, rente-heffer of rentenier genoemd – betaalde een bepaalde hoeveelheid geld (de koopsom) en kocht daarmee het recht op jaarlijkse rentebetalingen. Werde een rente verkocht tegen de penning tien, dan ontving de rentetrekker jaarlijks tien procent van de koopsom.⁴⁰ Dat betekent dat het aankoopbedrag van de rente na tien jaar was terugverdiend. Er kunnen ruwweg twee soorten renten worden onderscheiden: erf- en lijfrenten. Het belangrijkste verschil was gelegen in het feit dat de rentebetalingen van lijfrenten stopten op het moment dat de in de rentebrief vermelde persoon overleed, terwijl de rentebetalingen van erfrenten in principe eeuwig konden doorgaan.⁴¹ Het rentepercentage was enerzijds afhankelijk van het soort rente en anderzijds van de economische en/of politieke situatie waarin de rente werd verkocht.⁴²

nanciële draagkracht van de bevolking in deze periode zo sterk verminderde dat zij deze belasting niet langer kon opbrengen, zie: Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 110-111.

35 Fruin, *Informacie*, 105.

36 Het middelnederlandse woord 'schatten' betekent ondermeer belastingen, zie: Fruin, *Informacie*, 678.

37 Een meester metselaar verdiende aan het eind van de 15de eeuw ongeveer 5 stuivers, oftewel 10 groten Vlaams per dag, zie: L. Noordgraaf en J.T. Schoenmakers, *Daglonen in Holland, 1450-1600* (Amsterdam 1984) 39, 52. Eén pond Vlaams (van 40 gr.) kwam in de door mij bestudeerde periode overeen met één Rijnse gulden (van 40 gr.), zie: Petra J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998) 237. Indien ik elders in dit artikel spreek over ponden (lb.) dan bedoel ik ponden Vlaams van 40 groten.

38 Fruin, *Informacie*, 105. Het genoemde bedrag van 250 Rijnse guldens is gebaseerd op de dorpen Oostwoud, Wervershoof en Does, die samen 240 schotponden telden, waarvan in de praktijk slechts 200 schotponden solvent waren.

39 Daarnaast konden ook religieuze instellingen, zoals abdijen, en particuliere personen renten uitgeven, zie: J.A. van Houtte en R. van Uytven, 'Financiën', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 3 (Haarlem 1980) 112-127, aldaar 117.

40 Marsilje, *Het financiële beleid*, 283. Zie tevens: L.M. Verloren van Themaat (red.), *Oude Dordtse lijfrenten. Stedelijke financiering in de 15de eeuw* (Amsterdam 1983) en J.H. Kernkamp, *15de-eeuwse rentebrieven van Noordnederlandse steden* *Fontes Minores Medii Aevi XIII* (Groningen 1961).

41 Kernkamp, *15de-eeuwse rentebrieven*, 10.

42 M. Boone, "Plus dueil que joie", 14; Kernkamp, *15de-eeuwse rentebrieven*, 6-7; W. Prevenier en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden* (Antwerpen 1983) 116.

In 1494 hadden Medemblik, Oostwoud, Wervershoof en Opperdoes voor een bedrag van 440 Rijnse guldens (van 40 gr.) per jaar aan renten verkocht. Ongeveer tweederde deel bestond uit erfrenten. Lijfrenten waren het minst verkocht. Dat Medemblik in deze tijd met financiële problemen kampte, blijkt ondermeer uit het feit dat de stad ongeveer vier jaar achterliep met het uitkeren van de renten.⁴³ Daarnaast kunnen de renteverkopen zelf eveneens worden opgevat als een teken dat Medemblik er op financieel gebied niet zo goed voor stond. De renteverkopen waren namelijk noodzakelijk omdat de opbrengsten uit het schot niet meer voldoende waren om de steeds groter wordende uitgaven te bekostigen. Deze situatie deed zich overigens pas voor ná het overlijden van Karel de Stoute. De belangrijkste renteverkopen vonden plaats in de eerste helft van de jaren tachtig van de 15de eeuw, met als hoogtepunt het jaar 1482.⁴⁴ In 1494 was het opnieuw nodig om renten te verkopen. In vergelijking met de eerste helft van de jaren tachtig ging het ditmaal om veel geringere bedragen. Tegen het eind van de 15de eeuw nam de noodzaak om renten te verkopen zichtbaar af. Tussen 1494 en 1514 werd er door Medemblik en de omliggende dorpen geen gebruik gemaakt van deze bron van inkomsten. Pas in het jaar 1514 ging men weer over tot de verkoop van renten. Dat was nodig om verscheidene achterstallige rentetermijnen uit te keren en om het gasthuis van Medemblik te repareren.⁴⁵ Als gevolg van het overlijden van lijfrenteniers en het lossen van erfrenten, drukten de jaarlijkse rente-uitkeringen in 1514 iets minder zwaar op de stedelijke financiën dan in 1494.⁴⁶

Er waren diverse redenen voor de financiële moeilijkheden. Ten eerste waren de inwoners van Medemblik, Oostwoud, Wervershoof en Opperdoes als gevolg van diverse dijkdoorbraken veel geld kwijt aan het onderhoud van de dijken.⁴⁷ Dat deze dijkproblemen niet zomaar uit de lucht gegrepen waren, wordt bevestigd door een ordonnantie uit 1493 die betrekking had op de ‘Vriesen dijk’ – of Westfrie Omringdijk – in het Oosterdijkgraafschap bij Medemblik.⁴⁸ In 1493 bevond de Westfrie Omringdijk zich in een slechte staat. Om te voorkomen dat de dijk doorbrak, werd er een reparatie- en onderhoudsprogramma opgezet, waarvoor de genoemde ordonnantie richtlijnen verschafte.⁴⁹ Ondanks dit soort maatregelen bleef de zee een groot gevaar vormen. Zo moest in 1514 de haven van Medemblik bijvoorbeeld weer geheel opnieuw worden opgebouwd nadat deze door de zee was verwoest.⁵⁰ Het is dan ook niet opvallend dat het dijkonderhoud in de eerste decennia van de 16de eeuw nog

43 Fruin, *Enquete*, 27.

44 Fruin, *Informatie*, 105.

45 Deze erfrenten werden verkocht tegen de penning vijftien, oftewel met een rentepercentage van 6,67 procent. De jaarlijkse rentebetalingen beliepen 8 lb. (van 40 gr.), wat betekent dat de renteverkoop uit 1514 in totaal 120 lb. heeft opgebracht.

46 In 1514 bedroegen de jaarlijkse rentebetalingen van Medemblik en de omliggende dorpen 306 lb. 5 s. (van 40 gr.). Daarvan bestond 230 lb. uit erfrenten en 76 lb. 5 s. uit lijfrenten. In 1494 keerde Medemblik nog 440 Rijnse guldens (van 40 gr.), oftewel 440 lb. per jaar aan renten uit. Dit verschil werd vooral veroorzaakt doordat er in de loop der tijd diverse rentekopers waren overleden: de jaarlijkse lijfrentebetalingen beliepen in 1494 ongeveer 147 lb., terwijl in 1514 nog maar 76 lb. 5 s. per jaar aan lijfrenten werd uitgekeerd. Daarnaast werden enkele erfrenten gelost: de jaarlijkse erfrentebetalingen – die in 1494 ongeveer 293 lb. bedroegen – waren in 1514 afgenomen tot 230 lb.

47 Fruin, *Enquete*, 26.

48 Nationaal Archief, Hof van Holland (hierna HvH), Sententiën, inv. nr. 479, sententie 84. Tijdens de 15de eeuw gaf de Westfrie Omringdijk voortdurend reden tot bezorgdheid, zie: Mario Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000) 89, noot 236; Kokken, *Steden en Staten*, 266-267.

49 Kokken, *Steden en Staten*, 268.

50 Fruin, *Informatie*, 104. Er werden ook diverse huizen in Medemblik verwoest.

steeds een groot deel van de stedelijke financiën van Medemblik opslokte.

Ten tweede had Medemblik net als vele andere Hollandse steden geleden onder de slechte weersomstandigheden. Er waren diverse ‘natte jaren’ geweest. Deze klimaatsverandering veroorzaakte grote problemen, waarbij met name de veestapel zwaar werd getroffen aangezien het vee op natte gronden minder lang buiten kon grazen en de hooiopbrengsten laag waren.⁵¹ De wateroverlast zorgde eveneens voor een vermindering van de kwaliteit van de landbouwgronden, wat leidde tot een daling van de agrarische productie.⁵² Met name de jaren rond 1480 en 1490 werden gekenmerkt door hoge graanprijzen en een sterke daling van de koopkracht.⁵³ Er vond tussen 1494 en 1514 ook een afname van de hoeveelheid landbouwgrond plaats. Als gevolg van dijkdoorbraken ging er namelijk land aan de zee verloren.⁵⁴ Daarnaast was in 1514 een kwart van de overgebleven landbouwgrond in het bezit van kloosters en mensen die niet uit Medemblik of de omliggende dorpen afkomstig waren.

Ten derde had ‘die oorlog van Utrecht’ de inwoners van Medemblik handenvol geld gekost, waardoor de druk op de stedelijke financiën waarschijnlijk steeds verder zal zijn toegenomen. Deze oorlog tussen het graafschap Holland en het Sticht Utrecht brak uit in 1481 en werd in 1483 in Hollands voordeel beslecht.⁵⁵

Medemblik voor het Hof van Holland

Omdat Medemblik tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw te kampen had met financiële problemen, was de stad in veel gevallen niet in staat om aan zijn betalingsverplichtingen te voldoen. Zo betaalde Medemblik de renten niet op tijd uit en veroorzaakte de stad problemen bij de inning van het ruitergeld. Dat leidde ertoe dat Medemblik door gedupeerden voor het Hof van Holland werd gedaagd.⁵⁶

Belastingen

De tienjarige bede uit 1480

De economische situatie van Medemblik verslechterde al vrij snel na het overlijden van Karel de Stoute in 1477. Dat kan worden opgemaakt uit een proces dat Jan van Essche omstreeks 1499 voor het Hof van Holland tegen Medemblik had aangespannen. Uit het dingtaal van 20 februari 1499 blijkt dat Medemblik in 1480, 1481 en 1482 ‘overmits haere armoede’ door Jan van Essche in zijn toenmalige functie van rentmeester-generaal voor een bedrag van 200 schilden (van 30 gr.) per jaar werd gekort op de tienjarige bede die in mei 1480 door de Staten van Holland was toegezegd.⁵⁷ Dit was een behoorlijk grote korting, aangezien Medemblik in

⁵¹ Van der Woude, *Noorderkwartier* dl. II, 358; Lesger, *Hoorn*, 70.

⁵² Er zou pas weer enige verbetering optreden in de eerste decennia van de 16de eeuw als gevolg van een toenemend gebruik van windwatermolens, zie: Lesger, *Hoorn*, 70-71.

⁵³ Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, 28, 30 en 114.

⁵⁴ Fruin, *Informacie*, 106. Dat de kwaliteit van deze landbouwgrond stukken beter was dan de kwaliteit van de landbouwgrond die niet aan de zee ten prooi viel, zorgde ervoor dat dit verlies dubbel zo hard aankwam.

⁵⁵ W. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530* (Amsterdam en Leuven 1997) 221.

⁵⁶ De schuldeisers probeerden Medemblik via een gerechtelijke uitspraak alsnog tot betaling te dwingen. Of de processen zich beperkten tot het Hof van Holland kan ik niet met zekerheid zeggen. Er zijn in ieder geval geen aanwijzingen dat Medemblik in de door mij bestudeerde periode in het kader van de financiële problematiek voor de Grote Raad te Mechelen werd gedaagd, of dat de stad zelf een proces aanhangig maakte voor dit boven-gewestelijke gerechtshof. Zie voor de rechtspraak voor het Hof van Holland in de 15de eeuw: M. le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001).

⁵⁷ HvH, Register van dingtalen, inv. nr. 01792 begin (ongefolieerd). Zie voor deze tienjarige bede: Kokken, *Steden en Staten*, 219.



Afb. 2. Folio uit een rekening van de rentmeester-generaal van Holland en Zeeland. Hier wordt de gedeeltelijke vrijstelling voor Medemblick in de tienjarige bedde uit 1480 verantwoord. Nationaal Archief, Archief van de Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, inv.nr. 3389, f.28v.

de bede was gezet op 500 schilden, oftewel 375 lb. (van 40 gr.). Toch zorgde deze korting niet echt voor een verlichting van de financiële lasten. De 200 schilden waarvoor Medemblik in de bede werd gekort, moesten namelijk worden gebruikt voor de reparatie en het onderhoud van de dijken in de omgeving van de stad (waaronder de Westfriese Omringdijk).⁵⁸

Hoewel Jan van Essche als rentmeester-generaal zorg droeg voor de verdeling van de belastingen over alle steden en dorpen in het graafschap Holland, handelde hij in dit geval niet op persoonlijke titel.⁵⁹ Het was namelijk Maximiliaan van Oostenrijk die toestemming had gegeven voor deze gedeeltelijke vrijstelling van de bede. Dat het landsheerlijk gezag zich genoodzaakt zag om Medemblik in deze jaren de helpende hand toe te steken, laat duidelijk zien dat de stad er op financieel gebied niet zo goed voor stond. Medemblik had in 1480 nog zoveel te lijden onder de gevolgen van overstromingen uit de jaren 1478 en 1479, dat de landsheer besloot om de stad een gedeeltelijke vrijstelling van de bede toe te zeggen.⁶⁰ Een stad kon een gedeeltelijke of gehele vrijstelling van de bede krijgen bij calamiteiten als oorlog, overstroming en brand.⁶¹ Er moest dan door de getroffen stad wel een verzoekschrift bij de landsheer worden ingediend. Na het indienen van het verzoekschrift werd er door de commissarissen op het stuk van de financiën een onderzoek ingesteld dat over het algemeen door gewestelijke ambtenaren werd uitgevoerd.

Het proces hield verband met het feit dat Jan van Essche zich in 1491 voor de Grote Raad van Mechelen moest verweren tegen beschuldigingen dat hij als rentmeester-generaal had gefraudeerd.⁶² Na afloop van zijn ambtsperiode had men namelijk ontdekt dat Jan van Essche het enorme bedrag van 1.408 lb. (van 40 gr.) buiten zijn rekeningen had gehouden.⁶³ De Grote Raad bepaalde daarop dat Jan van Essche alsnog rekenschap moest afleggen voor zijn daden. Daarnaast diende hij eveneens een boete te betalen. Het proces tegen Medemblik was niet bedoeld om de stad tot betaling van zijn aandeel in de tienjarige bede aan te sporen. Jan van Essche eiste daarentegen dat Medemblik aan het Hof bepaalde gegevens overhandigde die als bewijs moesten dienen dat hij de stad in 1480, 1481 en 1482 'deuchdelic gecort' had op de tienjarige bede en hij het verschil niet in eigen zak gestoken had.⁶⁴ Om te controleren of Jan van Essche juist had gehandeld inzake de korting op de tienjarige bede ten gunste van Medemblik, bepaalde het Hof van Holland in het dingtaal van 2 mei 1500 vervolgens dat beide partijen alle relevante documenten met betrekking tot deze kwestie aan het Hof moesten overhandigen.⁶⁵

⁵⁸ Nationaal Archief, Archief van de Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen (hierna AGRek), inv. nr. 3389, f. 28v.

⁵⁹ Zie voor de taken van de rentmeester-generaal: Damen, *De staat van dienst*, 87-90.

⁶⁰ 'Ende dat om die groite, zwaere ende uutmeneende costen die zij dagelicx doen moeten...tot onderhoudenisse vanden Vriesschendijck...die inden jaeren LXXVIII ende LXXIX mits die groite wateren, winden ende tempeesten vanden zee ingebroken is', zie: AGRek, inv. nr. 3389 f. 8v en 28v. Opvallend genoeg wordt de Cosmas en Damianusvloed uit september 1477 niet genoemd.

⁶¹ Kokken, *Steden en Staten*, 218 noot 10; Damen, *De staat van dienst*, 348-349.

⁶² J.Th. de Smidt en Eg.I. Strubbe, *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen 1465-1504* (1966) 238; Damen, *De staat van dienst*, 92.

⁶³ Jan van Essche was rentmeester-generaal vanaf 1 januari 1480 tot en met 31 december 1489. Ambtsmisbruik door financiële ambtenaren vond overigens vrij regelmatig plaats, zie: Damen, *De staat van dienst*, 92-94 en 459.

⁶⁴ Jan van Essche eiste namelijk dat 'bij sententie vanden voirs. Hove de voirs. gedaechden gecondempneert sullen wesen den voirs. eysscher [Jan van Essche] te geven of doen geven brieven van kennisse tot sijne ontlastinge, wair bij zij kennen vanden twee hondert scilden tjsaere voirs. hun wel ende deuchdelick betaelt ende bijden voirs. eysscher gecort te zijn van huere bede, den tijt geduerende dat hij rentmeester was, ontfangende de voirs. bede': HvH, Register van dingtalen, inv. nr. 01792 begin.

⁶⁵ 'Dat die van Medemblyck den Hoven presenteren sullen huere registeren die zij gehouden hebben van den betalinge die

Verdere procesgegevens ontbreken. Daardoor is het niet mogelijk om na te gaan hoe het proces voor Jan van Essche is afgelopen. In ieder geval laat dit voorbeeld duidelijk zien dat Medemblik in de eerste helft van de jaren tachtig van de 15de eeuw in grote financiële moeilijkheden verkeerde, waardoor de stad niet in staat was om zijn aandeel in de tienjarige bedde te betalen.

Het ruitergeld

In 1494 spande Klaas Corf voor het Hof van Holland een proces aan tegen Medemblik, Hoogwoude, Spanbroek en Opmeer. Deze in het 'quartier van Vrieslant' gelegen plaatsen waren hem geld verschuldigd in verband met de oorlog tegen jonker Frans van Brederode en heer Jan van Montfoort die tussen november 1488 en augustus 1490 werd gevoerd.⁶⁶ Deze oorlog hield verband met de door Filips van Kleef geleide opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk. De Vlaamse stad Sluis, alwaar Filips van Kleef zijn hoofdkwartier had gevestigd, vormde letterlijk en figuurlijk een veilige haven voor Hoekse ballingen uit het graafschap Holland.⁶⁷ Deze ballingen slaagden er onder leiding van Frans van Brederode en Jan van Montfoort in om Rotterdam, Woerden en Geertruidenberg te veroveren.⁶⁸ Om de strijd tegen de opstandelingen te bekostigen werd aan de steden en dorpen in het graafschap Holland diverse malen geld gevraagd. Men stond lang niet overal te springen om een bijdrage te leveren. Zo leidde de houding van Haarlem ten opzichte van zijn aandeel in de oorlogscontributie van 1489 bijvoorbeeld tot een proces voor de Grote Raad te Mechelen.⁶⁹

Naast deze oorlogscontributie werd er ook het zogenoemde ruitergeld geheven.⁷⁰ Deze zware belasting riep bij de onderdanen veel weerstand op (met name onder de inwoners van West-Friesland, Kennemerland en Waterland).⁷¹ Klaas Corf was pachter van het ruitergeld in West-Friesland.⁷² Hij diende dus te zorgen voor een correcte inning van deze belasting. Ook in dit geval verliep het innen van het belastinggeld niet geheel zonder problemen, aangezien diverse plaatsen weigerden om aan hun betalingsverplichtingen te voldoen. Zo had Medemblik in 1494 zijn aandeel over de maanden augustus tot en met november 1490 nog steeds niet betaald. Volgens Klaas Corf ging het om een bedrag van 732 lb. (van 40 gr.).⁷³ Hoogwoud, Spanbroek⁷⁴ en Opmeer waren eveneens nog geld verschuldigd aan Klaas Corf (zie Tabel 1).

zij jairlicx gedaen hebben vanden bedde ende andere subvencien...mitsgaders vanden quytancie vanden rentmeester-generael dairup dienende': HvH, Register van dingtalen, inv. nr. 01792 begin.

66 Kokken, *Steden en Staten*, 232 (in het door mij bestudeerde proces werd deze strijd de 'oerloge van Montfoort' genoemd).

67 Zie voor de achtergronden van de Hoekse en Kabeljauwse twisten: M.J. van Gent, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdvak* (Den Haag 1994).

68 R. van Uytven, 'Crisis als cesuur 1482-1494', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 5 (Haarlem 1980) 420-435, aldaar 427.

69 Kokken, *Steden en Staten*, 256.

70 Het middelnederlandse woord 'ruiter' betekende 'krijgsknecht', zowel te voet als te paard en zowel op zee als op het land dienend, zie: Fruin, *Enqueste*, 330.

71 Voor de Westfriezen, Kennemers en Waterlanders vormde het ruitergeld zelfs aanleiding om in opstand te komen. Deze opstand van het Kaas- en Broodvolk brak uit in 1491 en werd in 1492 door stadhouder Albrecht van Saksen neergeslagen, zie: Van Uytven, 'Crisis', 430.

72 Klaas Corf was ondermeer pachter van het ruitergeld in West-Friesland (1491), schout van Hoorn (1489-1495) en rentmeester van Texel en Wieringen (1497-1500), zie: F.J.W. van Kan, 'Het nageslacht van Willem Luutgardenz., schepen van Leiden. III De takken Van Valckesteyn, Corf en Van Tol', *De Nederlandsche Leeuw* 109 (1992) 344-371, aldaar kolom 366.

73 HvH, Sententiën, inv. nr. 479, sententie 179.

74 Om het ruitergeld te kunnen betalen, had Spanbroek voor een bedrag van 300 Rijnse guldens (van 40 gr.) per jaar aan renten verkocht, zie: Fruin, *Enqueste*, 28.

Tabel 1. Achterstallige betalingen van het ruitergeld.

Plaats	Bedrag	Periode
Medemblik	732 lb.	aug.-nov. 1490
Hoogwoud	565 lb. 6 s.	sep.-nov. 1490
Spanbroek	107 lb. 4 s.	okt.-nov. 1490
Opmeer	95 lb.	sep.-nov. 1490

De oorzaak voor deze achterstallige betalingen moet vooral worden gezocht in de economische problemen waar de steden en dorpen uit het graafschap Holland aan het eind van de 15de eeuw mee te kampen hadden. Het ruitergeld werd daardoor als een bijzonder zware last ervaren, wat er voor zorgde dat diverse plaatsen weigerden om een bijdrage te leveren. Daarnaast zal men in bepaalde gevallen financieel gezien ook niet in staat zijn geweest om de belasting naar behoren te betalen. Dat er door Klaas Corf niet meteen al in 1491 een proces tegen Medemblik werd aangespannen, hield waarschijnlijk verband met de opstand van het Kaas- en Broodvolk (1491-1492). Tijdens deze opstand werd ook het huis van Klaas Corf te Alkmaar door de opstandelingen geplunderd. Dit is tekenend voor de weerstand die hij als inner van het ruitergeld opriep. Pas toen alles weer enigszins tot rust was gekomen, kon Klaas Corf actie ondernemen tegen de plaatsen die hem nog geld verschuldigd waren. In het geval van Medemblik, Hoogwoud, Spanbroek en Opmeer was zijn optreden succesvol, aangezien deze plaatsen op 21 maart 1494 werden veroordeeld tot het uitkeren van de achterstallige betalingen aan Klaas Corf. Het Hof van Holland hield daarbij geen rekening met eventuele financiële problemen van de wanbetalers.⁷⁵ Vermoedelijk werd deze strenge houding van het Hof van Holland mede veroorzaakt door de rol die West-Friesland had gespeeld bij de opstand van het Kaas- en Broodvolk.

Een omslag in de ‘Vier Noorder Koggen’

In 1494 spanden de raadsleden Jan van Essche en meester Simon Pieterszn. samen met enkele niet bij name genoemde medestanders voor het Hof van Holland een proces aan tegen de kogge van Medemblik.⁷⁶ Met de term ‘kogge’ werd in dit geval niet het middeleeuwse scheepstype bedoeld, maar een bepaald gemeenschapsverband waarvan de functie oorspronkelijk naar alle waarschijnlijkheid verband hield met de heervaart.⁷⁷ Aan het eind van de 15de eeuw is de gemeenschapsstructuur van West-Friesland op te splitsen in drie niveaus: de ambachtsgemeente, de kogge, en de stads- of dorpsgemeente.

Het proces had te maken met de Westfriese Omringdijk. In 1493 had er in verband met deze dijk namelijk een omslag plaatsgevonden in de ‘Vier Noorder Koggen’, waarbij Jan van Essche, meester Simon Pieterszn. en hun medestanders als commissarissen betrokken waren.⁷⁸ De kog-

75 Er werd in ieder geval nergens gezegd dat er een speciale betalingsregeling moest worden getroffen vanwege de financiële problemen.

76 Na zijn terugtreden uit het ambt van rentmeester-generaal werd Jan van Essche tot extra-ordinaris raadsheer benoemd, zie: Damen, *De staat van dienst*, 459.

77 De koggen waren namelijk ingedeeld in riemen, zie: I.H. Gosses, *Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland* (Groningen/Den Haag 1926) 57-60; Gonnet, *Inventaris*, 65.

78 ‘Dair off over die vier coggen van Vrieslant eenen ommeslach gemaict was, ende dair off die selve van Medemblyck ende dorpen [oftewel, de kogge van Medemblik] onwillich waren hore porcie...te betaelen’: HvH, Sententiën, inv. nr. 479, sententie 158. De ‘Vier Noorder Koggen’ waren : de kogge van Medemblik (of ‘zeecogge’), de kogge van Houtwoude, de

ge van Medemblik (die volgens de processtukken bestond uit de plaatsen Medemblik, Opperdoes en Oostwoud) was aan daggeld nog een bedrag van 23 lb. 2 s. 1 d. (van 40 gr.) verschuldigd, maar weigerde dit te betalen.⁷⁹ Waarom Wervershoof tijdens dit proces niet werd genoemd is onduidelijk. Dit dorp maakte namelijk eveneens deel uit van de kogge van Medemblik.⁸⁰

De bovengenoemde omslag vond zoals gezegd plaats in 1493, toen er pogingen werden ondernomen om het dijkbeheer van de Westfriese Omringdijk te verbeteren. Daartoe werd reeds in november 1492 een dagvaart belegd te Medemblik. Enkele raadsleden (waaronder Jan van Essche en meester Simon Pieterszn.) en gedeputeerden van Haarlem, Amsterdam, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen en Medemblik gingen toen met elkaar in discussie over het opstellen van een conceptordonnantie.⁸¹ In februari 1493 werd de definitieve ordonnantie uitgevaardigd. Volgens deze ordonnantie moesten de kosten van het dijkonderhoud worden omgeslagen over alle onderhoudsplichtigen (dus ook over de kogge van Medemblik).

Van dit proces is een gerechtelijke uitspraak bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat het Hof van Holland de eisers in het gelijk stelde en de kogge van Medemblik veroordeelde tot het betalen van het verschuldigde bedrag. Daarnaast moesten Medemblik, Opperdoes en Oostwoud eveneens de proceskosten betalen.⁸² Toch kregen de veroordeelden van het Hof van Holland de mogelijkheid aangeboden om een regeling te treffen voor een vermindering van de te betalen proceskosten. In het dingtaal van 14 april 1494 wordt echter vermeld dat hier door Medemblik geen gebruik van werd gemaakt.⁸³ Samen met het relatief geringe bedrag waar het in dit proces om ging (het betrof slechts 92 daglonen van een meester metselaar), is dit niet echt een teken dat de stad grote moeite had om zich op financieel gebied het hoofd boven water te houden. Op zichzelf staand kan dit proces dan ook niet worden gebruikt om uitspraken te doen over de financiële situatie waarin Medemblik aan het eind van de 15de eeuw verkeerde. Gecombineerd met de gegevens uit de andere processen versterkt het echter wel degelijk het beeld dat Medemblik in deze periode gebukt ging onder de economische malaise.

Renten

De verkoop van renten droeg in belangrijke mate bij aan de financiële problemen van vele Hollandse steden, waaronder ook Medemblik. Zoals bekend liep Medemblik in 1494 vier jaar achter met het uitkeren van de rentebetalingen. Dat zorgde ervoor dat gedupeerde rentekopers processen aanspanden om de achterstallige rentetermijnen alsnog uitgekeerd te krijgen. Hoewel men daardoor een groot aantal rechtszaken zou verwachten, zijn er met betrekking tot Medemblik slechts drie processen over renten bewaard gebleven.⁸⁴ Er kunnen in de loop der tijd enkele processen verloren zijn gegaan.⁸⁵ Ook wogen de proceskosten voor

kogge van Wognum en de kogge van Sybekarspel (of 'middele cogge').

79 Voor hun werkzaamheden ontvingen landsheerlijke ambtenaren daggeld, waarvan de hoogte afhankelijk was van de positie van de betreffende ambtenaar in de hiërarchie, zie: Damen, *De staat van dienst*, 380.

80 Misschien had Wervershoof de commissarissen wel betaald en werd het daarom niet vermeld in de processtukken.

81 Kokken, *Steden en Staten*, 267.

82 De verliezende partij draaide namelijk op voor de proceskosten.

83 'Die stede van Medemblyck, die verdachvaert waere omme te diminuiëren up die declaracie van costen bijden voirs. Jan ende sijne medegesellen up huden overgegeven, ende niet en compareerde noch niemant van huere wegen gemachtigt': HvH, Register van dingtalen, inv. nr. 01787 (ongefolieerd).

84 De betalingen van deze renten bedroegen in totaal 29 Rijnse guldens (van 40 gr.) per jaar. Dat is maar een fractie van de in totaal 440 Rijnse guldens (van 40 gr.) die Medemblik jaarlijks aan rentetermijnen moest uitkeren.

85 Er zitten namelijk enkele hiaten in bepaalde registers uit het archief van het Hof van Holland. Zo ontbreken in de registers van appointementen bijvoorbeeld de jaren 1495-1497.

een gedupeerde rentekoper niet altijd op tegen de misgelopen inkomsten. Waren de renteinkomsten gering, dan werd er niet zo vlug een kostbaar proces aangespannen tegen de stad die de rente had verkocht. Daarnaast vormden de hoge proceskosten zelf in veel gevallen eveneens een beperkende factor. Lang niet iedere gedupeerde rentekoper bezat namelijk de financiële middelen om een proces aan te kunnen spannen.

In verband met achterstallige rentebetalingen spande de Amsterdamse poorter Floris Janszn. in 1499 een proces aan tegen Medemblik. Van dit proces zijn alleen de dingtalen bewaard gebleven. Daaruit valt af te leiden dat het ging om een rente van negen Rijnse guldens (van 40 gr.) per jaar, oftewel 36 daglonen van een meester metselaar.⁸⁶ Het is onduidelijk op welke termijnen de rentebetalingen werden uitgekeerd. Uit het dingtaal van 11 maart 1499 blijkt dat Medemblik ten tijde van dit proces al zes jaar lang geen rentebetalingen aan Floris Janszn. had uitgekeerd: 'ende hoewel hij den regeerders der voirs. stede van Medemblyck... heeft doen sommeren ende manen omme betalinge te hebben vanden voirs achterstallige renten, zoe en heeft hij nochtans tot geenre betalinge kunnen geraken, tot zijnen grote achterdele'.⁸⁷ Floris Janszn. eiste dat Medemblik niet alleen de achterstallige termijnen betaalde, maar eveneens de termijnen die tijdens het proces zouden verschijnen. Aangezien een proces meerdere jaren kon duren, werd op deze manier voorkomen dat Medemblik het proces als excuus gebruikte om toekomstige rentebetalingen achterwege te laten.

Medemblik heeft pogingen ondernomen om met Floris Janszn. tot een minnelijke schikking te komen. Dat kan worden opgemaakt uit het dingtaal van 23 juli 1499 waarin de procureur van Medemblik beweerde dat er door Medemblik met Floris Janszn. afspraken waren gemaakt met betrekking tot het uitbetalen van de achterstallige rentetermijnen.⁸⁸ Het lijkt er dus op dat Medemblik een voor de stad gunstige regeling probeerde te treffen met Floris Janszn. Een voortijdig einde van het proces zou er daarnaast voor zorgen dat de proceskosten voor Medemblik niet al te hoog opliepen. Hoewel de procureur van Floris Janszn. een dag later ontkende dat er sprake was van een 'compositie ende transactie' (oftewel een minnelijke schikking), is het niet onmogelijk dat er op den duur daadwerkelijk een schikking is getroffen.

In 1496 spande meester Jan van Haarlem een proces aan tegen Medemblik in verband met achterstallige rentebetalingen over de jaren 1494 en 1495.⁸⁹ Meester Jan van Haarlem was tussen 1485 en 1489 onbezoldigd raadsheer van het Hof van Holland.⁹⁰ Het is dan ook niet zo vreemd dat hij enkele jaren later naar dit gerechtshof stapte om Medemblik tot betaling te dwingen. Van het proces is slechts het vonnis van 23 november 1496 bewaard gebleven. Daaruit kan worden opgemaakt dat het ging om een rente van twintig Rijnse guldens (van 40 gr.) per jaar, oftewel 80 daglonen van een meester metselaar. De betalingen vonden plaats op Sint Pancras (12 mei). Medemblik werd uiteindelijk veroordeeld tot het betalen van de in totaal 40 Rijnse guldens aan achterstallige rentetermijnen. De rentetermijnen die tijdens dit proces waren verschenen moesten eveneens worden uitgekeerd. Daarnaast veroor-

86 Floris Janszn. beschikte daarnaast in ieder geval ook nog over een erfrente van achttien Rijnse guldens (van 40 gr.) per jaar op Opmeer ('vercoft int oorloge van Joncker Frans'), zie: Fruin, *Informatie*, 116.

87 HvH, Dingtalen, inv. nr. 01792 begin.

88 '...dat hangende desen processe een overeencomst gemaict is...metten voirs. Floris, datmen hem betalen soude up sekeren termijn, dair inne den selven Floris geconsenteert heeft...': HvH, Dingtalen, inv. nr. 01795 (ongefolieerd).

89 Meester Jan van Haarlem was in 1514 schout van Mijns Heerenlant; een dochter van Jan van Haarlem bezat in 1514 een erfrente van acht Rijnse guldens (van 40 gr.) per jaar op Opmeer, zie: Fruin, *Informatie*, 116, 582.

90 Zie het artikel van Serge ter Braake elders in dit tijdschrift.

deelde het Hof van Holland Medemblik tot het betalen van de proceskosten.⁹¹

Deze voor meester Jan van Haarlem gunstige uitspraak van het Hof van Holland betekende niet dat hij nu zonder problemen van zijn rente-inkomsten kon genieten. Integendeel, reeds in 1497 kwam Medemblik zijn betalingsverplichtingen niet meer na. Jan van Haarlem zag zich in 1498 dan ook genoodzaakt opnieuw een proces tegen Medemblik aan te spannen.⁹² In dit geval ging het om achterstallige betalingen over de jaren 1497 en 1498. Naast het vonnis zijn van dit proces eveneens enkele dingtalen bewaard gebleven. Uit het dingtaal van 26 november 1498 valt af te leiden dat Medemblik in deze tijd financiële problemen kende en dat het Hof van Holland daar ook oog voor had.⁹³

Medemblik werd op 16 november 1500 door het Hof van Holland veroordeeld tot het betalen van de achterstallige rente-uitkeringen.⁹⁴ Hoewel in het dingtaal van 26 november 1498 nog werd verklaard dat het verschuldigde bedrag door Medemblik in twee termijnen mocht worden uitgekeerd, komt deze bepaling in het eindvonnis niet meer voor. Mogelijk was de financiële situatie van Medemblik in de tussentijd zodanig gestabiliseerd of verbeterd dat het Hof van Holland het in 1500 niet meer nodig vond om de stad met een dergelijke regeling tegemoet te komen. Medemblik kreeg nog wel een korting op de proceskosten aangeboden. Ditmaal werd daarvan ook gebruik gemaakt.⁹⁵

Surséance van betaling?

Medemblik deed in geen enkel door mij onderzocht proces een beroep op een surséance van betaling. Dat is veelzeggend. Steden die van de landsheer surséance van betaling hadden gekregen, en die door schuldeisers voor het gerecht werden gedaagd, verwezen in vrijwel alle gevallen naar de aan hen geschonken surséance om duidelijk te maken dat de achterstallige betalingen niet hoefden te worden uitgekeerd.⁹⁶ Blijkbaar was de financiële situatie waarin Medemblik tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw verkeerde niet van dien aard dat de stad het nodig vond om surséance van betaling aan te vragen. Daarnaast werden de poorters van Medemblik door de surséances van andere steden ook niet zo erg benadeeld dat het noodzakelijk werd geacht om op basis van het principe van 'oog om oog, tand om tand' eveneens surséance van betaling te bemachtigen.⁹⁷

Ondanks de economische malaise is er voor Medemblik nooit een moment geweest dat

91 HvH, Sententiën, inv. nr. 1029, sententie 80.

92 Dat het om dezelfde rente ging, valt af te leiden uit de genoemde bedragen (twintig Rijnsche guldens per jaar) en de betalingstermijn (de rente-uitkeringen vonden plaats op Sint Pancras).

93 'Gehoirt bijden Hove van Hollant dat proces uuytstaende ende hangende tusschen mr. Jan van Hairlem, eysscher ter eenre sijde, ende die burgermeesters ende tresoriers der stede van Medemblyck over ende inden name der selver stede, verweerders ter andere, eysschende de voirs. eysscher betalinge vanden somme van viertich Rijnsche guldens, ende dat van twee jaeren renten verschenen, mitsgaders die renten die verschijnen souden hangende desen processe, ende dair tegens die verweerders deden seggen dat zij bekenden de scult ende die niet mogelijk en waeren die terstont te betalen...zoe heeft tvoirs. Hof, consideracie hebbende up die armoede vanden verweerders, den selven verweerders gecondempneert, ende condempneert mits desen, den voirs. eysscher te betalen de voirs. somme van XL Rijnsche guldens, mitsgaders die renten die verschenen zijn hangende desen processe, deen helft tot Lichtmisse ende dandere helft tot meye, beyde eerstcomende', zie: HvH, Dingtalen, inv. nr. 01791 (ongefolieerd).

94 HvH, Sententiën, inv. nr. 1031, sententie 71.

95 Ibidem, sententie 128.

96 Dit gold met name voor processen over renten, aangezien de surséances van betaling door steden vooral werden aangewend om rentebetalingen stop te zetten.

97 Dit in tegenstelling tot Gouda, dat wel surséance van betaling aanvroeg op basis van het principe 'oog om oog, tand om tand', zie: Verloren van Themaat, *Oude Dordtse lijffrenten*, 88, noot 393.

de stad de economische voordelen van surséances van betaling zwaarder liet wegen dan de politieke nadelen. Zelfs tijdens het dieptepunt van de crisis in de eerste helft van de jaren tachtig van de 15de eeuw vroeg Medemblik geen surséance van betaling aan. Mogelijk hield dit verband met het feit dat Medemblik gelegen was in een gebied waar een relatief grote weerstand bestond tegen inmenging van het landsheerlijk gezag in lokale aangelegenheden. West-Friesland had ook aan het eind van de 15de eeuw namelijk nog een geheel eigen culturele identiteit, waardoor de angst voor aantasting van de stedelijke autonomie een grotere rol kan hebben gespeeld dan in de rest van het graafschap.⁹⁸ Wat Medemblik betreft is dit wegens het ontbreken van stadsrekeningen helaas moeilijk te bewijzen. Omdat niet precies bekend is hoe zwaar Medemblik werd getroffen door de algehele malaise aan het eind van de 15de eeuw, kan namelijk niet worden bepaald of de stad daadwerkelijk meer oog heeft gehad voor de politieke nadelen van surséances van betaling dan voor de economische voordelen.

In tegenstelling tot de steden die wel surséance van betaling hadden gekregen, werd de politieke invloed van Medemblik ten opzichte van het landsheerlijk gezag niet of nauwelijks aangetast.⁹⁹ Zo hoefde Medemblik, in tegenstelling tot Leiden of Haarlem, het eigen financiële beleid niet uit handen te geven aan landsheerlijke commissarissen.¹⁰⁰ Natuurlijk is de relatie tussen surséance van betaling en politieke macht in het geval van Medemblik enigszins beperkt, aangezien Medemblik als kleine stad minder te vertellen had dan de zes hoofdsteden van het graafschap Holland. Toch had Medemblik samen met de andere kleine steden wel degelijk enige politieke invloed.¹⁰¹

Conclusie

De financiële problemen van Medemblik komen in diverse door mij bestudeerde processen duidelijk naar voren. Zo werd de stad in de eerste helft van de jaren tachtig van de 15de eeuw bijvoorbeeld gekort op de bede. Daarnaast had het Hof van Holland tijdens het proces tussen meester Jan van Haarlem en Medemblik oog voor de armoede van de stad.

Het dieptepunt van de economische malaise lag in de eerste helft van de jaren tachtig van de 15de eeuw. Niet alleen werd Medemblik toen gekort op de bede, ook de renteverkopen namen voor Medemblikker begrippen grote hoogten aan. De belangrijkste renteverkopen vonden plaats tussen 1480 en 1484, met als hoogtepunt het jaar 1482. De zeer slechte economische situatie in de jaren tachtig werd veroorzaakt door diverse factoren. Zo werd Medemblik in 1478 en 1479 getroffen door overstromingen en moest de stad tussen 1481 en 1483 grote bedragen op tafel leggen in verband met de oorlog tegen Utrecht. Daarnaast zorgde een verslechtering van het klimaat voor hoge graanprijzen en een sterk afnemende koopkracht. Aangezien de inkomsten uit het schot niet meer voldoende waren om de steeds groter wordende uitgaven het hoofd te bieden, besloot Medemblik om een nieuwe financiële bron aan te boren en renten te verkopen.

Na 1484 duurde het tien jaar voordat er opnieuw renten werden verkocht. De rentever-

⁹⁸ Damen, *De staat van dienst*, 350-351. In de eerste helft van de 15de eeuw zorgden de kleine steden en dorpen uit West-Friesland bijvoorbeeld voor problemen bij de inning van de beden.

⁹⁹ Marsilje, 'Les modes', 171.

¹⁰⁰ Ibidem, 170; J.W. Marsilje, 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkelingen', in: G.F. van der Ree-Scholten (ed.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 36-62, aldaar 37-38.

¹⁰¹ Kokken, *Steden en Staten*, 32.

kopen uit 1494 hielden wederom verband met de financiële problemen van Medemblik. Het zwaartepunt van deze tweede crisisperiode lag voor Medemblik in de eerste helft van de jaren negentig, toen de graanprijzen wederom grote hoogten bereikten en de koopkracht opnieuw sterk afnam. Medemblik weigerde bijvoorbeeld om zijn aandeel in het ruitergeld te betalen. Daarnaast was de stad vanaf 1493 diverse jaren achtereen niet in staat om rentebetalingen aan Floris Janszn. en meester Jan van Haarlem uit te keren.

Toch waren de financiële problemen niet van dien aard dat Medemblik het nodig vond om surséance van betaling aan te vragen. Dat betekende onder meer dat Medemblik het eigen financiële beleid niet uit handen hoefde te geven aan landsheerlijke commissarissen en de stedelijke autonomie van Medemblik dus niet werd aangetast. Hierbij moet wel worden benadrukt dat Medemblik als kleine stad minder in de melk te brokkelen had dan de zes hoofdsteden van het graafschap Holland. Het is mogelijk dat Medemblik bij de beslissing om wel of geen surséance van betaling aan te vragen meer oog heeft gehad voor de politieke nadelen dan voor de economische voordelen, maar op basis van het door mij bestudeerde bronnenmateriaal kan dit niet worden bewezen.

Het Noordzeekanaal 1863-1883

Grote infrastructurele werken zoals Schiphol, Europoort, de aanleg van de Afsluitdijk, de inpoldering van het IJsselmeer en de aanleg van het Noordzeekanaal hebben een grote invloed gehad op de welvaart, de inrichting van het landschap, de kwaliteit van de leefomgeving, verkeersvoorzieningen, lokale en regionale gemeenschappen en zelfs politieke en maatschappelijke verhoudingen in Nederland. Tijdens de planning en de bouw waren de verwachtingen vaak hoog gespannen. Maar de realisering ging vaak moeizaam en veel 'bijwerkingen' van de plannen waren niet voorzien. Men stuitte soms op de grenzen van wetgeving en de bestuurlijke praktijk waardoor het vaak veel moeite kostte om de talloze belangen op een evenwichtige wijze tegen elkaar af te wegen. Ook voor financiering van deze grote werken moesten nieuwe oplossingen worden gezocht.

De drooglegging van grote delen van het IJ, de afsluiting van de rest van het IJ van de Zui-derzee, de doorgraving van Holland op zijn Smalst en de aanleg van bijbehorende kunstwerken als sluizen en stoomgemalen hebben een dramatische verandering te weeg gebracht in het Noord-Hollands landschap. Een integrale historische visie op deze ingrijpende verandering in de geografie van Holland is moeilijk omdat er zo veel verschillende invalshoeken zijn. Het proefschrift van Sinninghe Damsté heeft onze kennis van de geschiedenis van de aanleg van het Noordzeekanaal uitgebreid met een rechtshistorische visie op de concessie. De jonge doctor is jurist met een brede praktische ervaring in verschillende vormen van rechtstoepassing.

Publieke of private aanleg

Het uitvoeren van infrastructurele werken zoals ontginningen en droogmakerijen in een private organisatievorm ging in Holland terug tot de Middeleeuwen. Hoogtepunten daarvan waren drooglegging van de Beemster en de Schermer in de 17de eeuw. Ook de aanleg van de trekvaarten is op te vatten als een private aanleg van infrastructuur. Als het probleem te groot was voor de stand van de techniek, zoals bij de drooglegging van de Haarlemmermeer, of als er te veel tegengestelde belangen in het spel waren zoals bij de rivierverbetering, voerde de overheid het werk zelf uit.

Op 16 april 1853 dienden de heren Hartsen, Van Lennep, Jäger, Croker en Burn een concessie-aanvraag in voor de aanleg van een kanaal door Holland op zijn Smalst met bijkomende werken als de droogmaking van het IJ. Om aan de bezwaren van de hoofdingenieurs van Waterstaat tegemoet te komen, dienden de aanvragers op 31 oktober 1853 een nieuwe aanvraag in. Daarna vroeg de minister advies aan Gedeputeerde Staten van Noord-Holland. Dit college had anderhalf jaar nodig om te reageren. Heel belangrijk was de angst van het Hoogheemraadschap Rijnland dat de uitwatering belemmerd zou worden. Amsterdam was positief. Om aan de bezwaren van Rijnland tegemoet te komen dienden de aanvragers een derde plan in. Dit werd besproken in het kabinet. Daar speelden drie zaken. Amsterdam wilde een zeebreker bij IJmuiden, er moesten militaire voorzieningen worden aangelegd en er moest worden onderzocht welke gronden en wateren door het Rijk dienden te worden afgestaan.

Politieke perikelen

In 1859 trokken de concessie-aanvragers Hartsen en Van Lennep zich terug, Amsterdam liet zijn eis van de aanleg van een zeebreker vallen en concessiehouder Jäger wilde dat de staat voor één derde deel nam in het kapitaal. Na advisering diende op 20 oktober 1859 het kabinet een nieuw wetsontwerp in en omdat daarin niet was voorzien in inpoldering werd de concessie-aanvraag van Jäger c.s. afgewezen. In de toelichting op de wet stond dat het werk goed door een particuliere onderneming uitgevoerd zou kunnen worden als de staat een subsidie zou verstrekken die gelijk was aan de aanlegkosten van het kanaal en een jaarlijkse vaste bijdrage in het onderhoud. Het kabinet vroeg aan Amsterdam om een financiële bijdrage. De stad beriep zich op ernstige begrotingsproblemen. Er bleken vele zwakke kanten aan het wetsontwerp en het werd op 20 januari 1860 ingetrokken.

De bereikbaarheid van Amsterdam voor zeeschepen werd slechter. Op 17 maart 1860 besloten veertig Amsterdamse handelshuizen 3 miljoen gulden ter beschikking te stellen aan het kabinet of de concessionarissen. Op 3 oktober 1860 werd een tweede wetsontwerp ingediend waarin een koppeling werd gelegd met de aanleg van een nieuwe vaarweg van Rotterdam naar de zee. De kosten van de aanleg waren voor het rijk met inachtneming van de subsidie van de Amsterdamse handel. De Tweede Kamer vond dat na de aanname van de spoorwegwet er eigenlijk alleen ruimte was voor de aanleg van een waterweg van Rotterdam naar zee. De Amsterdamse Kamer van Koophandel en de Amsterdamse gemeenteraad begonnen druk uit te oefenen op de Tweede Kamer. Maar men begon ook concessies te doen; zo was men niet meer tegen drooglegging van het IJ. Op 16 oktober 1861 werd onverwacht een concessie verleend aan Jäger tot inpoldering van het IJ en de aanleg van het kanaal. Daarbij werd rekening gehouden met de toegezegde 3 miljoen gulden door de Amsterdamse handelswereld. Deze merkwaardige loop van de geschiedenis had te maken met de vele kabinetswisselingen in die tijd.

Thorbecke aan zet

Op 1 februari 1862 trad het tweede kabinet Thorbecke aan. Thorbecke was een groot voorstander van de aanleg van het kanaal en diende op 30 juni 1862 het derde wetsontwerp in, dat voorzag in de aanleg van de waterweg van Rotterdam naar zee op kosten van het rijk en de verlening van de concessie aan Jäger c.s. Deze concessie was gebaseerd op het niet bekrachtigde model voor de aanleg van de Noorderspoorweg. Omdat er veel commentaar was op het wetsontwerp diende Thorbecke op 25 september 1862 een vierde wetsontwerp in waarin een samenhang werd gelegd tussen de aanleg van het spoorwegnet en de betere bereikbaarheid van de zeehavens om zo de nationale concurrentiepositie te verbeteren. Men wilde onafhankelijk worden van de koloniale baten. Men ging ook in op een aantal technische discussies zoals de aanleg van het kanaal zonder zeesluizen. De regering ging voortvarend te werk en wist veel bezwaren op te lossen of te ontzenuwen.

Kamerlid Van Bosse, die het eerste wetsontwerp had ingediend, diende een amendement in om de werken op kosten van het Rijk uit te voeren. Hij probeerde een debat over de voor- en nadelen van het concessiesysteem uit te lokken. Het kabinet deed de toezegging om met initiatieven te komen als er geen maatschappij zou ontstaan die de concessie zou uitvoeren. Dit leidde tot intrekking van het amendement. Op 13 december 1862 werd het wetsontwerp aanvaard.

Een poging tot concessiewetgeving

Vanaf 1822 had men in het Koninkrijk der Nederlanden ervaring met concessies bij de aanleg van verschillende kanalen. Maar de staat was beter af geweest als ze de werken zelf had uitgevoerd. Ook rond de drooglegging van de Zuidplas en de Haarlemmermeer speelde de discussie rond een eventuele uitvoering in concessie. De spoorwegen werden ook in concessie aangelegd en geëxploiteerd. In 1856 wilde de Tweede Kamer een premie stellen op de aanleg van spoorwegen. Thorbecke was tegen subsidiëring maar wilde wel dat de staat een dividendgarantie gaf. Hij wilde ook dat er een algemene concessiewet kwam. Zijn opvattingen werden overgenomen door de minister en speelden een rol bij het opstellen van de spoorwegwetten.

In 1863 werd een wet aangenomen waarin de aanvraag voor een concessie voor exploitatie van staatsspoorwegen werd geregeld. Thorbecke was tegen een openbare aanbesteding. De concessie zou in de tweede helft van de 19de eeuw een grote bloei kennen bij de aanleg van gemeentelijke gasfabrieken. Later speelde de concessie een belangrijke rol bij de aanleg van elektriciteitsvoorzieningen en telefoon- en telegraafnetwerken.

Al bij de opstelling van het Burgerlijk Wetboek in 1820 had men geprobeerd de concessie een wettelijke basis te geven. Octrooi en concessie werden op een lijn gesteld. Onder Willem I was er geen duidelijke scheiding tussen wetgevende macht en uitvoerende macht. Vele concessies waren bij Koninklijk Besluit verleend. Ten gevolge van de grondwetsherziening van 1848 veranderde deze praktijk. Daarna konden er eigenlijk geen concessie meer worden verleend zonder steun van de wet.

In 1865 diende Thorbecke een algemene concessiewet in. Deze werd verworpen. Gedurende de 19de eeuw werden nog verschillende pogingen ondernomen om tot een wettelijke regeling van de concessieverlening te komen, maar alle mislukten. Thorbecke was de eerste die het verschil tussen de publiekrechtelijke en privaatrechtelijke aspecten van concessies aangaf. De wetgever kwam niet tot een sluitend systeem tussen beide aspecten. Het was vaak de rechter die moest besluiten of er publiekrechtelijke of privaatrechtelijke aspecten in het spel waren.

De eerste tegenslagen

De concessie tot aanleg en exploitatie van het Noordzeekanaal stond 31 januari 1863 in het staatsblad. Er werden veel zaken in geregeld. De wetgever had er naar gestreefd de publieke belangen zo goed mogelijk te waarborgen. Er was een stevig departementaal toezicht en er werd een rijkscommissaris benoemd.

De aanneming van de wet leidde tot grote feestvreugde in de hoofdstad. De intekening op de aandelen van de te vormen Kanaalmaatschappij leidde echter bij lange na niet tot de benodigde 18 miljoen gulden. De oorzaak lag in het feit dat er net in die tijd een groot beroep werd gedaan op de Amsterdamse kapitaalmarkt. Verder beïnvloedde een brochure van de waterbouwkundige Caland sr., waarin hij grote kritiek uitoefende op de plannen voor de haven van IJmuiden, de markt in negatieve zin. De concessionaris moest enig uitstel aanvragen voor de oprichting van de Kanaalmaatschappij.

De oprichting van de Amsterdamse Kanaalmaatschappij

Contact met een Engelse aannemer leidde tot een voorovereenkomst waarbij de kosten van de aanleg van het kanaal en bijhorende werken op 27 miljoen gulden werden geraamd. De

aannemer zou gedeeltelijk worden betaald in aandelen en obligaties. Dit leidde tot een wijziging van de concessie bij wet.

In een KB van 16 juli 1863 werden de statuten van de AKM, de Amsterdamse Kanaal Maatschappij, goedgekeurd. Met moeite werd een lening van 5 miljoen gulden voltekend. In de Tweede Kamer werd flink kritiek geleverd op deze gang van zaken, mede omdat er berichten waren dat de Engelse aannemer in betalingsproblemen was gekomen. Uiteindelijk leidde dit tot ontbinding van de overeenkomst met de aannemer. Later zou een andere Engelse aannemer de overeenkomst overnemen.

Op 8 maart 1865 werd met de aanleg begonnen. Men deed dit om de toegezegde subsidie van Amsterdam niet te verspelen. De plannen waren echter nog niet goedgekeurd dus de AKM handelde in strijd met de concessievoorwaarden. Dit leidde weer tot reacties in de Tweede Kamer. Thorbecke redde zich er uit doordat hij eerst een deelbestek had laten goedkeuren.

Belangentegenstellingen

De aanleg van het kanaal bleef een voortdurende bron van belangentegenstellingen, bestuurlijke conflicten en parlementaire bemoeienis. Onteigeningsprocedures en technische tegenslagen leidden tot grote vertragingen. Dat zou betekenen dat er een periode zou komen zonder dividendgarantie. De aandelen AKM werden daardoor onverkoopbaar. Dit leidde tot financiële problemen bij de aannemer die in 1867 inmiddels voor 3,5 miljoen gulden aan aandelen bezat.

In 1868 werd de concessie bij wet geherstructureerd. De staat verschaftte extra financiën op voorwaarde van een grote inbreng en controle. De staat ging tevens een conflict aan met het Amsterdamse stadsbestuur dat de toegezegde 3 miljoen gulden subsidie niet had betaald en dat pas wenste te doen nadat het kanaal was geopend. In deze nieuwe wetswijziging werd ook bepaald dat als de concessie zou vervallen omdat de concessiehouder in gebreke was gebleven, de staat het kanaal zou afbouwen. Ook Geertsema, opvolger van Thorbecke, was tegen staatszorg voor de werken. Behalve met de financiële perikelen bemoeiden de kamerleden zich ook uitvoerig met de technische kanten van het project. Met name het open zeegat bij IJmuiden en de afsluiting van het IJ vormden onderwerpen van discussie.

De Kanaalmaatschappij als uitvoeringsinstantie van de staat

De Tweede Kamer bleef de ontwikkelingen actief volgen. De problemen met de aanleg van de pieren van IJmuiden leidden opnieuw tot financiële problemen bij de Kanaalmaatschappij. In 1872 gaf de overheid een garantie af op een lening van 5,5 miljoen gulden nadat Amsterdam opnieuw om afbouw door de staat had gevraagd. De Kanaalmaatschappij was een uitvoeringsinstantie van de staat geworden.

De najaarstormen van 1873 leidden tot ernstige beschadiging van de pieren en verzanding van de haven in aanleg. De Kanaalmaatschappij had extra geld van de overheid nodig. Deze voelde daar niet voor. De Kanaalmaatschappij bracht toen naar buiten dat de opening van het kanaal voor onbepaalde tijd moest worden uitgesteld. Dit leidde weer tot een reactie van de Tweede kamer. Omdat inmiddels voor velen duidelijk was geworden dat het om een project van nationaal belang ging, had de overheid aangeboden de aandelen van de AKM tegen zestig procent van de waarde over te nemen. Dat had de Maatschappij geweigerd. De staat

bereikte een moeizaam compromis. Het kanaal werd op 1 november 1876 geopend. Het kanaal was snel een succes. De overeenkomst tussen de Kanaalmaatschappij en de aannemer werd op 22 december 1879 beëindigd.

De problemen bij de verdere afbouw gingen de financiële middelen van de Kanaalmaatschappij te boven. In 1882 werd overeenstemming bereikt over de overdracht van de werken en rechten en verplichtingen van de Kanaalmaatschappij aan de staat. De concessie loste hiermee als het ware op. De maatschappij werd geliquideerd. In 1890 kocht Amsterdam de resterende kanaalrechten af door het Entrepotdok voor 2,5 miljoen gulden van de staat over te nemen.

De conclusies van de schrijver

Het proefschrift begint niet met een vraagstelling maar met een korte samenvatting. In hoofdstuk 16 volgt een terugblik waarin impliciet conclusies worden getrokken. Zo is duidelijk geworden dat Thorbecke de uitvoering bij concessie heeft doorgedrukt. Andere kabinetten waren voor uitvoering van staatswege. Thorbecke heeft fouten gemaakt bij de vorm en inhoud van de concessie. De historische dimensie ontbreekt echter bij de beoordeling van Thorbecke. De Tweede Kamer heeft in het algemeen zijn controlerende taak goed gedaan. De gemeenteraad van Amsterdam heeft zich erg veeleisend en onrealistisch opgesteld tegenover de Kanaalmaatschappij. De Amsterdamse Kamer van Koophandel was realistischer in haar verwachtingen. De Gedeputeerde Staten van Noord Holland speelden slechts een bescheiden rol en de verschillende Noord-Hollandse gemeenten waren nauwelijks bij de onderneming betrokken. Van de waterschappen oefende alleen Rijnland invloed uit op de besluitvorming. De auteur heeft bewondering voor de bestuurders van de AKM die in moeilijke omstandigheden hun taak vervulden.

Wat de rol van de techniek betreft had de schrijver graag gezien dat veel zaken beter op voorhand zouden zijn uitgewerkt. De omvang van het project en de toenmalige stand van de techniek maakten dat echter niet mogelijk. Dat blijkt uit de heftige technische polemieken die gepaard gingen met de aanleg.

Een duidelijke uitgljider maakt de schrijver op pagina 245 waarin hij schrijft dat de golfbrekerwet in de bouw van een zeebreker voorzag. Er is nooit een zeebreker gebouwd.

Het borgen van de publieke belangen maakte de concessiehouder een gevangene van de overheid. De concessionaris bleek niet bij machte de verschillende belangen met elkaar te verenigen.

De schrijver merkt op dat een behoorlijke financiële planning en de daarbij horende begrotingsdiscipline ontbraken. Ook was er een groot aantal technische tegenslagen en onvoorziene problemen. Dus deze constatering over financiële planning dient op zijn minst te worden genuanceerd. Verder rekent de auteur de sociale problemen bij de kanaalaanleg de Kanaalmaatschappij niet aan.

‘De schuldvraag’

Het beantwoorden van de schuldvraag is geen taak voor de historicus, maar misschien wel voor de jurist. Het was een vraag die tijdgenoten zich stelden omdat het kanaal steeds dunder werd en de oplevering inmiddels op zich liet wachten. De schrijver sluit aan bij de constatering van Blussé: ‘Men wijte de schuld niet aan eenig individu of corporatie in het by-

zonder, want er is eene algemene aandrang geweest om het werk aan te vangen met de middelen die men had en men heeft vertrouwd dat men het werk, eenmaal ondernomen, niet zou laten varen. Had men het werk niet aangevangen voor dat het kapitaal er was, er zou zeker niets van gekomen zijn; eene wet om dat werk van staatswege te ondernemen, ware zeker verworpen.'

In tegenstelling tot de auteur meen ik dat de concessie geen geschikt instrument was om dergelijke grootschalige infrastructurele werken uit te voeren. Reeds halverwege zijn proefschrift heeft hij immers de conclusie getrokken dat een concessie goede resultaten zou kunnen opleveren indien duidelijke concessievoorwaarden werden opgelegd, korte trajecten werden gebouwd en de technische risico's overzienbaar waren. Bij de aanleg van het Noordzeekanaal en de bijkomende werken was aan geen van deze voorwaarden voldaan. De concessie lijkt een politiek en ideologisch stokpaardje van Thorbecke te zijn geweest, dat hier goede diensten bewees om de patstelling tussen Amsterdam en de staat over de aanleg van het kanaal te doorbreken. De invloed van de staat op de concessiehouder werd echter zo groot dat het werk uiteindelijk praktisch van staatswege is uitgevoerd. De concessie heeft verhinderd dat het tot een goede afweging van belangen kwam. Mogelijk was dit de geheime agenda van de toenmalige politici.

W.A. Sinninghe Damsté, **Het Noordzeekanaal 1863-1883** (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2001, 263 blz., ISBN 90-6916-415-9, € 26,-)

TASTBAAR VERLEDEN

Henricus Hollandus

De portretkunst van Hendrick Goltzius (1558-1617)

In het Rijksmuseum Amsterdam is van 7 maart t/m 25 mei een tentoonstelling te zien van het werk van Hendrick Goltzius. Voor de tentoonstelling zijn 165 werken bijeengebracht: tekeningen, gravures, hout-snedes, schilderijen en enkele voorwerpen van kunstnijverheid. Goltzius verwierf vooral bekendheid met zijn prenten. Opmerkelijk in zijn oeuvre zijn de getekende en gegraveerde portretten van voor-aanstaande Hollandse burgers en edellieden.

Hendrick Goltzius leefde in het Holland van de Spanjaarden, de Oranjes en de Geuzen. De kunstenaar, die in zijn tijd internationaal beroemd was, heeft zijn werkzame leven in Haarlem gewoond. In de periode 1577-1600 maakte Goltzius tientallen gegraveerde portretten, onder andere van Willem van Oranje en zijn leermeester Coornhert.

In deze aflevering van *Tastbaar Verleden* wordt de portretkunst van Hendrick Goltzius nader belicht.¹ Een apart artikel is gewijd aan de portretpenningen in zilver en goud die de kunstenaar graveerde.

Het leven van Goltzius

Hendrick Goltzius werd in 1558 geboren in het tegenwoordige Mühlbracht (Duitsland), vlak over de



Afb. 1. Zelfportret, Hendrick Goltzius, ca. 1592/94, zwart en gekleurd krijt, witte dekverf en penseel in verschillende kleuren waterverf, 430 x 322 mm., inv. nr. 17-638, Graphische Sammlung Albertina, Wenen.

grens bij Venlo. Zijn vader, Jan Goltz II, was glasmaler en Hendrick ging als kind bij hem in de leer. Hij had aanleg voor tekenen en op zijn zestiende werd hij aangenomen als leerling door Dirck Volkertsz Coornhert (1522-1590) in Xanten om het vak van graveur te leren.² Coornhert was uit Haarlem gevlucht omdat hij door zowel de Spanjaarden als door Geuzenleider Lumey vervolgd werd.

Na de Pacificatie van Gent in november 1576 brak er in Holland een periode van relatieve rust aan. De Spanjaarden trokken zich terug en de katholieken en protestanten beloofden elkaar voorlopig met rust te laten. Willem van Oranje werd erkend als stadhouder van Holland en Zeeland. Veel gevluchte landslieden trokken weer naar hun woonplaats terug, en ook Coornhert keerde naar Haarlem terug. Hij raadt Hendrick Goltzius aan om hem te volgen en die besloot dat te doen. In het voorjaar van 1577 vestigde hij zich in Haarlem en hij zou er tot zijn dood op 1 januari 1617 blijven wonen.

De Haarlemmers stonden in 1577 voor de wederopbouw van hun stad. Haarlem had een maandenlange belegering en bezetting door de Spanjaarden ondergaan. De stad was met grof geschut beschoten en duizenden mensen waren gedood in het oorlogsgeweld en door de hongersnood die de belegering met zich had meegebracht. In de jaren daarvoor was de stad ook nog eens geteisterd door een pestepidemie en een grote brand.

In Haarlem bleef Coornhert de mentor van Goltzius. Hij bracht de jonge graveur in contact met een andere voormalige leerling, Philips Galle (1537-1612), die in 1564 in Antwerpen was gaan werken en er een prentuitgeverij had opgezet.

Antwerpen was destijds het centrum van de prentkunst en vrijwel alle prentuitgeverijen waren er gevestigd. Galle publiceerde enkele vroege gravures van Goltzius. Voor de verspreiding van gravures bestond vanaf het eerste kwart van de 16de eeuw een netwerk van prentverkopers. De Frankfurter Buchmesse, die halfjaarlijks plaatsvond, was het distributiecentrum van de prenthandel. Het uitzonderlijke talent van Goltzius bleef niet onopgemerkt en zijn gravures kregen al gauw internationale bekendheid.

In 1579 trouwde de kunstenaar met de weduwe Grietgen Jansdochter (1549-1631), die uit een katholieke Haarlemse familie stamde. Uit een eerder huwelijk bracht zij een zoon mee, Jacob Matham (1571-1631), die later in de voetsporen van zijn stiefvader zou treden.³ In 1582, toen Goltzius een jaar of vijf in Haarlem gewerkt had, zette hij een eigen prent-



Afb. 2. Portret van Philips Galle, Hendrick Goltzius, 1582, gravure, 224 x 145 mm., inv. nr. RP-P-OB-10.148, Rijksmuseum Amsterdam.

uitgeverij op naar voorbeeld van de Antwerpse uitgeverijen. Het was de eerste prentuitgeverij van formaat in de Noordelijke Nederlanden.⁴

De onderneming was een succes. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat zijn prenten in heel Europa afrek vonden, maar ook uit het feit dat hij het zich vanaf 1586 kon permitteren om enkele grote opdrachten af te slaan. Zijn prentwerk was in heel Europa te koop. Zo weten we uit een brief van de jonge oudheidkundige Philips van Winghe uit 1589, dat er in Rome bij de kunsthandelaren ruim aanbod was van het werk van 'Henricus Hollandus', waarmee hij Hendrick Goltzius bedoelde.⁵

In 1590/91 ondernam Hendrick Goltzius een reis naar Italië. Het was een lang gekoesterde wens om kennis te maken met het werk van Italiaanse kunstenaars, en onderweg ontmoette hij vele vakbroeders. Na zijn terugkomst in Haarlem ontwikkelde Goltzius zich verder en geïnspireerd door de Italiaanse meesters, legde hij zich na 1600 helemaal toe op de schilderkunst.

Voor het maken van tekeningen en schilderijen kreeg Hendrick Goltzius opdrachten uit heel Europa. Hij heeft naar schatting 100 schilderijen gemaakt,

waarvan er nu zo'n 50 getraceerd zijn. Hij bleef schilderen tot enkele maanden voor zijn dood. Hendrick Goltzius overleed op 1 januari 1617 en werd begraven in de Grote Kerk te Haarlem.

Goltzius als portrettist

In zijn eerste jaren in Holland, vanaf 1577, verdiende Goltzius zijn brood met de prenten die door Galle werden uitgegeven, en met het maken van portretten. Vooral zijn kleine getekende en gegraveerde portretten waren erg geliefd.

Voor zijn portretgravures maakte Goltzius eerst voortekeningen waarbij alleen het gezicht en soms de kraag, of een deel van de mouw werden uitgewerkt. Veel van deze voorstudies maakte hij met zilverstift op een geprepareerde ondergrond (zie Afb. 3), een techniek die voor zijn tijd ouderwets was en omstreeks 1530, sinds de dood van Albrecht Dürer, in onbruik was geraakt. Tekenend met zilverstift vereist een grote trefzekerheid en een vaste hand. Goed uitgevoerd geeft het een heel gedetailleerd beeld en ook nu wekt het zien van deze tekeningen bewon-



Afb. 3. Portret van een 13-jarige jongen (Jacob Matham?), Hendrick Goltzius, 1584, metaalstift op geprepareerd papier, 95 x 61 mm., inv. nr. 48, Teylers Museum, Haarlem.

dering voor zoveel detail en precisie.

In de gravure werd dan de rest van de voorstelling aan de hand van een ateliervoorbeeld of mischien wel op routine verder uitgewerkt. De voor-tekening van het portret van een 13-jarige jongen, vermoedelijk zijn stiefzoon Jacob Matham, laat zien hoe Goltzius te werk ging in het midden van de jaren '80. De tekening is half voltooid maar de lijnen geven wel een aanduiding van de rest van de gestalte en de omgeving. Er is een tafel, een hoed en een inktpotje zichtbaar. In het uitgewerkte deel is te zien hoe minutieus Goltzius tekende: de fijne arceringen zijn dicht naast elkaar gezet.

De Hollandse elite bestelde graag portretten op miniatuurformaat. Deze getekende en gedrukte portretten staan heel dicht bij de zilveren en gouden portretmedaillons uit die tijd.⁶ Rond zijn vijftiende-jaar was Goltzius al een groot portrettist, vooral beroemd door zijn werk op klein formaat.

Vooraanstaande figuren uit het Oranje-kamp, waarschijnlijk door Coornhert met hem in contact gebracht, vroegen Goltzius om hen te portretteren. Willem van Oranje zelf werd geportretteerd (zie Afb. 5) evenals zijn vrouw, Charlotte de Bourbon. Ook graveerde Goltzius portretten van enkele Antwerpse humanisten zoals Christoffel Plantijn, Gerhardus Mercator en Abraham Ortelius. Meestal maakte hij zijn portretten 'naar het leven', dat wil zeggen dat de geportretteerde daadwerkelijk voor de kunstenaar poseerde. Mede dankzij zijn activiteiten als portrettist moet Goltzius veel vooraanstaande figuren uit zijn tijd hebben ontmoet.

Opmerkelijk genoeg had Goltzius behalve veel edellieden uit het gevolg van de prins van Oranje ook de Spaanse koning Philips II (1527-1598) en andere katholieke Europese leiders in zijn klantenkring, zoals keizer Rudolf II en de Franse koning Hendrik IV. Wellicht bracht Goltzius de ideeën van verdraagzaamheid tussen de godsdiensten van zijn leermeester Coornhert hiermee in praktijk. Het waren voor Goltzius opdrachten waar goed geld mee te verdienen viel, al streefde hij naar eigen zeggen een hoger doel na. Zijn lijfspreuk luidde: 'Eer boven Golt'⁷ (eer is belangrijker dan geld).

Niet alleen Hollandse edellieden zochten Goltzius aan om een portret te laten maken, ook rondreizende toeristen vonden het aantrekkelijk om zich door Goltzius te laten vereeuwigen.⁸ In de levensbeschrijving van Goltzius door Karel van Mander staat een anecdote waarin twee jonge Poolse edellieden Goltzius een portretopdracht wilden geven. De edellieden waren in het gezelschap van een Amsterdamse koopman die de prijs die Goltzius vroeg veel te hoog vond. Daarmee zou hij meer verdienen dan een koopman! Goltzius gaf de koopman lik op stuk: 'Ick kan met gelt wel een Coopman worden: maer gij moeght met al u ghelt geen Constenaer worden'.⁹

Opdrachten voor het maken van portretten kwamen ook wel eens van instellingen. De universiteit van Leiden probeerde de in Frankrijk werkende geleerde Joseph Justus Scaliger over te halen om een vrijgekomen hoogleraarsambt te komen bekleden. Er werden hem uitstekende voorwaarden in het vooruitzicht gesteld. Goltzius kreeg in 1592 de opdracht om van hem en zijn vader portretten te graveren, in een poging Scaliger gunstig te stemmen voor de onderhandelingen. Scaliger liet zich overhalen en de platen van de portretten zijn nog altijd in het bezit van de Leidse Universiteit.

De burgemeester van Haarlem heeft zeer waar-



Afb. 4. Portret van Joseph Justus Scaliger, Hendrick Goltzius, 1592, gravure, 273 x 196 mm., inv. nr. RP-P-1939-448, Rijksmuseum Amsterdam.

schijnlijk in 1586 zijn gerenommeerde stadgenoot Goltzius de opdracht gegeven een penning te graveren om het feit te memoreren dat de graaf van Leicester tot gouverneur-generaal werd benoemd. Na de moord op Willem van Oranje in 1584, was er in de Noordelijke Nederlanden grote behoefte aan een nieuwe leider van het verzet tegen de Spanjaarden. Na lange onderhandelingen stemde koningin Elisabeth van Engeland erin toe haar gunsteling te zenden: Robert Dudley, graaf van Leicester (1533-1588). Zijn verblijf in de Nederlanden werd een aaneenschakeling van conflicten en mislukkingen. Er wordt wel beweerd dat hij geen enkele eigenschap bezat die hem geschikt maakte voor zijn taak, behalve dan dat hij de lieveling van de koningin van Engeland was. Hij was ongeduldig, achterdochtig, ijdel en had bitter weinig mensenkennis.

De graaf van Leicester moet wel tevreden zijn geweest met zijn portret (zie Afb. 1 in het volgende artikel) want hij nam het gouden kleinood met zich mee toen hij twee jaar later verongelikt weer naar Engeland terugkeerde.

De portretten uit de jaren 1590-1600, van na zijn reis door Italië, kregen een wat informeler karakter en de hoeveelheid nam sterk af. In tegenstelling tot de eerdere periode (1575-1590) zien we het model nu meer in een ongedwongen houding, en soms bezig met iets huiselijks: een boek lezend of dromerig uit het raam kijkend.

Uit deze latere periode is er een klein aantal portretten van kinderen bekend, vermoedelijk van neefjes en nichtjes, die Goltzius in huiselijk kring tekende.³⁰ Hij maakte een aantal van deze portretten van familieleden, vrienden en kunstbroeders zonder dat dit officiële opdrachten waren. Goltzius moet er inderdaad, zoals zijn biograaf Karel van Mander zou schrijven, aardigheid in hebben gehad om de mensen om hem heen te tekenen.

Twee portretten nader beschouwd

Willem van Oranje, 1581

Hendrick Goltzius heeft Willem van Oranje hier geportretteerd als legeraanvoerder. Goltzius heeft de prins voor het vervaardigen van dit portret waarschijnlijk ontmoet en een voorstudie 'naar het leven' gemaakt, al is die niet bewaard gebleven.

Aan de omlijsting van het portret is veel aandacht besteed.³¹ In de vier hoeken staan de volgende Latijnse teksten geschreven. Linksboven: *Hac duce clarescit mihi nox*, 'Door dit licht wordt voor mij de nacht verlicht' (waarschijnlijk is *duce* een ver-



Afb. 5. Portret van Willem van Oranje, Hendrick Goltzius, 1581, gravure, 265 x 181 mm., inv. nr. RP-P-1940-257, Rijksmuseum Amsterdam.

schrijving van *luce*). Rechtsboven: *Hac protegor umbra*, 'Door deze schaduw word ik beschermd'. Rechtsonder: *Soeuis tranquillus in undis*, 'Rustig temidden der woelige baren'. Linksonder: *Haec mandata sequar*, 'Deze geboden zal ik volgen'. De kleine voorstellingen boven de tekstjes verwijzen naar het oudtestamentische boek Exodus en met name naar 13: 21-22, de uittocht der Israëlieten uit Egypte. Te zien zijn Mozes die de Tafelen der Wet ontvangt, de wolkkolom die overdag het volk beschermt, en de vuurzuil die 's nachts het volk bijlicht op hun tocht. Rechtsonder is een vogel te zien die zijn nest heeft gebouwd in de kolkende golven, blind vertrouwend op Christus, en veilig onder zijn hoede. Het is de lijfspreuk van de prins aanschouwelijk gemaakt.

De vertaling van de Latijnse tekst in de omlijsting onder het portret is: 'De gewelddadige goddelozen moeten sidderen. Deze enige zorg houdt mij bezig, koning Christus, dat ik zolang ik leef door de moeilijke gevaren heen onverschrokken Uw wet, de mij toevertrouwde kudde en de heilige privileges van het vaderland kan beschermen.'

Door middel van de spreuken, allegorische de-

tails en attributen en door het bijbelcitaat uit Exodus wordt Willem van Oranje hier met Mozes de verlosser geassocieerd, die vroom de geboden van zijn God volgt en zijn onderdrukte volk wegleidt uit het vijandige Egypte.

Het portret van Willem van Oranje is in 1581 gemaakt, ongeveer een jaar nadat Filips II een prijs van 25.000 gouden kronen op zijn hoofd had gezet. In de jaren daarna werden met regelmaat aanslagen op hem gepleegd tot in 1584 Balthasar Gerards hem met pistoolschoten om het leven bracht.

Na de moord op de prins brengt Goltzius een prentreeks op de markt met de begrafenisstoet van Willem van Oranje. De kunstenaar verwerkte er veel van de eerdere gemaakte portretjes van edelen in, bijvoorbeeld die van Gerard Jansz van Schooten en Jasper van Poelgeest.¹²

Dirck Volckertsz. Coornhert, 1591

Dit portret van zijn oude leermeester is ongeveer een jaar nadat Coornhert in Gouda was overleden gemaakt. Goltzius had waarschijnlijk eerder al een voorstudie voor het portret getekend. De prent kan niet anders dan als eerbetoon aan zijn zo zeer bewonderde mentor worden opgevat. De geportretteerde is bijna confronterend natuurgetrouw uitgebeeld. De oneffenheden in de huid, een ader die klopt aan de slaap en de versende blik zijn van een man die werkelijk aanwezig lijkt te zijn.

De vertaling van de Latijnse tekst onder het portret is: 'De Hollander Coornhert, die uit zucht naar waarheid, en liefde voor de vrijheid, Uw predikanten niet kon verdragen, o Lemanus [Calvijn], zag er tijdens zijn leven zó uit, maar in zijn geschriften klinkt zijn stem met leven.' Bovenin de omlijsting staat Coornherts' lijfspreuk: 'Weet, of rust'.

Coornhert was een veelzijdig en getalenteerd man. Hij was dichter, schrijver, moraalfilosoof, politicus en graveur. De linker compositie, bovenaan in de omlijsting, verwijst naar Coornherts bestuurlijke bezigheden: het notarisambt en het secretariaat van de Haarlemse burgemeesters en de vrije statenvergadering. De rechter compositie bovenaan laat boeken en schrijfgerei, burijn en prentboeken zien. Hij hield van muziek en was bedreven in de schermkunst. De attributen hiervan zijn terug te vinden in het onderste gedeelte van zijn portret: een luit en een violi da gamba, zwaarden en degens.

Het getekende zelfportret (zie Afb. 1) dat Goltzius enkele jaren later maakte, heeft exact dezelfde maten als dit portret van zijn leermeester. De houding



Afb. 6. Portret van Dirck Volckertsz. Coornhert, Hendrick Goltzius, ca. 1591/92, gravure, 521 x 414 mm., inv. nr. RP-P-1944-3051, Rijksmuseum Amsterdam.

van het hoofd ten opzichte van de schouders is in spiegelbeeld in hoge mate gelijk. Hoewel de voorstudie voor dit portret van Coornhert niet bewaard is gebleven, is het mogelijk dat het getekende zelfportret als pendant bedoeld was en beide tekeningen in de werkkamer van Goltzius hebben gehangen.

Goltzius keert zich af van de portretkunst en het graveren

Zelf beschouwde de kunstenaar zijn portretten waarschijnlijk niet als zijn belangrijkste werken en hij is er in de loop der tijd steeds minder gaan maken. Zijn biograaf, Karel van Mander, vertelt dat Goltzius wel portretten gemaakt heeft, maar benadrukt dat hij dit vooral deed omdat hij er zelf aardigheid in had. Elders in het *Schilder-boek*, doet Van Mander nogal geringschattend over kunstenaars die zich aan de portretkunst wijdden. Hij beschrijft het als 'een sydwegh der Consten', die vooral werd ingeslagen wanneer het echte werk niet lukte, of als de nood zo hoog was dat een kunstenaar zich er wel toe móest zetten.¹³ Het echte kunstenaarschap bestond uit het maken van historiestukken. Hier kon een kunstenaar zich werkelijk mee bewijzen en kon hij laten zien hoe vaardig hij was in het schilderen van ingewikkelde figuren en voorstellingen.

Tot ca. 1600 publiceerde Goltzius een kleine vijf-

honderd gravures, meest bijbelse, allegorische en mythologische voorstellingen. Ze werden door hemzelf maar ook door anderen in het koper gesneden naar zijn tekeningen. Het laatste gegraveerde portret van Goltzius is waarschijnlijk rond 1600 tot stand gekomen en niet lang daarna stopte hij met het maken van gravures. Hij was begin veertig en besloot zich voortaan toe te leggen op de schilderkunst.¹⁴

Over deze plotselinge ommezwaai is veel gespeculeerd. Er zijn theorieën die suggereren dat Goltzius zich met de schilderkunst een grotere status wilde verwerven. Een andere theorie legt de oorzaak van het ophouden met graven bij een voorval uit Goltzius' jeugd, waardoor hij later mogelijk de fijne motoriek van zijn rechterhand verloor.¹⁵ Het kan ook zijn dat de kunstenaar zich na zoveel jaar graven graag in de schilderkunst wilde verdiepen. Hij kon het zich goed permitteren om zo'n risicovolle stap te zetten, omdat hij inmiddels een welgesteld en financieel onafhankelijk man was geworden.

Hoe dan ook, Goltzius stopte met graven en de keuze om zich voortaan aan de schilderkunst te wijden is goed afgelopen. Vanaf 1600 ontwikkelde de kunstenaar zich tot een zeer gewaardeerd schilder van historiestukken. Ook als schilder zou hij

nog een aantal portretten maken, waaronder dat van de verzamelaar Jan Govertsz van der Aar. Het schilderij heeft een plaats in de vaste opstelling van het museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam maar is nu op de tentoonstelling in het Rijksmuseum Amsterdam te zien.

Cindy van Weele

Hendrick Goltzius (1558-1617)

Tekeningen, prenten en schilderijen
Rijksmuseum Amsterdam (Ingang: Philipsvleugel)
Hobbemastraat 19
7 maart t/m 25 mei 2003
Dagelijks 10.00-17.00 uur
www.rijksmuseum.nl

Hendrick Goltzius (1558-1617)

Tekeningen, prenten en schilderijen
Tentoonstellingscatalogus (Engels en Nederlands)
Huigen Leeftang en Ger Luijten (red.)
Met bijdragen van: Marijn Schapelhouman, Lawrence Nichols, Nadine Orenstein en Michiel Plomp.
ISBN 90 400 8793 8
€52,50

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op de publicatie bij de tentoonstelling: *Hendrick Goltzius (1558-1617)*. Tekeningen, prenten en schilderijen (Zwolle, Waanders, 2002).
- 2 Karel van Mander publiceerde in 1604 het *Schilder-boeck*, met biografieën van vele kunstenaars. Het hoofdstuk over Hendrick Goltzius is het op één na grootste (fols. 281v-287r.), alleen dat van Spranger is groter. De biografie was een goede vriend van Goltzius en hij schrijft dat hij blij is hem te kennen.
- 3 Het is niet bekend of Hendrick Goltzius lid is geweest van een lokale organisatie of een kerkelijk genootschap. Goltzius nam op bescheiden niveau wel deel aan het culturele leven van Haarlem. Zo werkte hij in 1596 ruim een week aan de kostuums en toneelattributen voor een rederijwedstrijd van 'De Pellicanisten'.
- 4 Ger Luijten, '“Den Sijde-wegh der Consten”: enkele getekende en gegraveerde portretten door Hendrick Goltzius', *Antiek, Tijdschrift voor oude kunst en kunstnijverheid* 5 (december 1993) 228-235.
- 5 Cat.tent. *Hendrick Goltzius*.
- 6 Luijten, *Antiek*, 229.
- 7 Van Mander, *Schilder-boeck*, 286r45.
- 8 Portret van Stanislas Sobocki, 1583, *Hendrick Goltzius*. Voortekening: inv. nr. RP-T-1884-A-332, 72 x 55 mm.
- 9 Portret ten voeten uit, gravure, 247 x 165 mm., inv. nr. RP-P-OB-10.289, Rijksmuseum, Amsterdam.
- 9 Van Mander, *Schilder-boeck*, 286v10.
- 10 Cat.tent. *Hendrick Goltzius*.
- 11 Wel is er een voortekening van de lijst bewaard gebleven, die aanzienlijk verschilt van het uiteindelijke resultaat. Zie verder hierover: M. Schapelhouman, Cat.tent. *Hendrick Goltzius*, 52-75.
- 12 Respectievelijk Bartsch 196 en Bartsch 203.
- 13 Cat.tent. *Hendrick Goltzius*.
- 14 Opmerkelijk in dit verband is dat hij een aantal penschilderijen maakt. Een curieuze en zelf ontwikkelde techniek waarbij met pen werd geschilderd op een doek van soms wel 2 vierkante meter groot. Hiervan zijn voorbeelden op de tentoonstelling in het Rijksmuseum Amsterdam te zien.
- 15 Als peuter van 1 jaar oud verbrandde hij beide handen aan de gloeiende kolen van een vuurplaats. Door verkeerde verzorging van de brandwonden groeiden de pezen van zijn rechterhand aan elkaar en kon hij de hand nooit meer volledig openen. Hoewel hij zich daarna tot een uiterst succesvol tekenaar en graveur heeft ontwikkeld, is het mogelijk dat hij na zijn veertigste niet meer zo precies kon werken als zijn eigen graveerstijl verlangde.

TASTBAAR VERLEDEN

Hendrick Goltzius en de penningkunst

De inspanningen van een graveur zijn primair gericht op het eindresultaat, een afbeelding op papier. Om dat te bereiken doet de graveur een aantal stappen: hij maakt een voorstudie van zijn ontwerp op papier, graveert deze afbeelding in een koperen drukplaat en drukt die vervolgens af op een vel papier zodat een positief beeld ontstaat.

Uit zijn beginperiode als graveur zijn van Hendrick Goltzius drie in edelmetaal gegraveerde portretten overgebleven die bedoeld waren als eindproduct en niet om er daarna afdrucken van te maken. Hij maakte voor een portretpenning, net als voor een portretgravure, eerst een voorstudie in zilverstift op perkament, waarna hij met een graveerstift of burijn een afbeelding aanbracht in een plaatje zilver of goud. Hoewel niet in eerste instantie bedoeld om afdrucken van te maken, zijn er van deze portretpenningen toch afdrucken gemaakt om te verspreiden onder familie, vrienden en relaties. Hieruit kan worden afgeleid dat er tenminste een twintigtal portretpenningen geweest moet zijn van mensen uit Goltzius' omgeving, gemaakt in de jaren 1579-1586. Deze portretten zijn gegraveerd op kleine (maximaal 105 bij 80 mm.), ovale zilveren of gouden plaatjes.

Op dit moment zijn er zoals gezegd slechts drie portretpenningen van Hendrick Goltzius bekend.

Eén was in de literatuur lange tijd bekend als zijnde in het bezit van een privé-verzameling, maar was daarna lange tijd 'verdwenen'. Na enige rondzwervingen kon de penning in 1875 worden toegevoegd aan de collectie van het Birmingham Museum, waar de penning nog altijd bewaard wordt. Het is de portretpenning van Robert Dudley, gegraveerd op goud, die voor de gelegenheid op de tentoonstelling over Hendrick Goltzius in het Rijksmuseum Amsterdam te bezichtigen is.

De positie van Goltzius in de penningkunst is uniek te noemen door zijn originele, naar het leven getekende portretten van Haarlemmers en andere personen uit zijn omgeving. Behalve de hierboven genoemde gouden portretpenning zijn er nog twee bewaard gebleven, beide in zilver: het portret van een 24-jarige jonge man in de verzameling van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en het portret van Gijsbrecht van Duvenvoorde in een privé-verzameling.

Drie portretpenningen

De gouden penning met het portret van Robert Dudley, Earl of Leicester is magnifiek gegraveerd en stamt uit 1586.¹ Het is niet duidelijk of Goltzius de graaf 'naar het leven' heeft geportretteerd of naar voorbeeld van een andere portrettist gewerkt heeft.² Het prachtig gekalligrafeerde omschrift,



Afb. 1. Portret van Robert Dudley, Earl of Leicester, Hendrick Goltzius, 1586, gegraveerde gouden portretpenning, 61 x 53 mm. (ovaal), Birmingham Museum and Art Gallery.



Afb. 2. Portret van Robert Dudley, Earl of Leicester, Hendrick Goltzius, 1586, afdruk van de gegraveerde gouden portretpenning, 61 x 53 mm. (ovaal), inv. nr. RP-P-OB-10.151, Rijksmuseum Amsterdam.



Afb. 3. Portret van een 24-jarige man, Erasmus Vollevens (?), Hendrick Goltzius, 1583, gegraveerde zilveren portretpenning, 55 x 43 mm. (ovaal), inv. nr. NG-KOG-1516, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

dat doorsneden wordt door de wuivende veer op Dudley's hoed, duidt de persoon en zijn functie: *Robertus Comes Leycestriae Locutenes General. sereniss.*



Afb. 4. Portret van Gijsbrecht van Duvenvoorde, Hendrick Goltzius, ca. 1580, zilverstift op geprepareerd perkament, 55 x 42 mm. (ovaal), inv. nr. N 50, Teylers Museum, Haarlem.

Reg^a. Angliae in exercitu eius in Belgio Gubern. general. provinciar. unitaru. A^o 86. (Robert, graaf van Leicester, opperbevelhebber van het leger van de Koningin van Engeland, gouverneur-generaal der Verenigde Provinciën Anno 1586). Van deze penning zijn afdrukken op papier gemaakt, waarvan er één in het Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam bewaard wordt.

De portretpenning van een onbekende 24-jarige jonge man³ toont het gezicht van een baardloze man, gekleed in een bewerkte jas met golvende witte rolkraag. Het lichaam is bijna haaks op het penningvlak gezet, terwijl het gezicht naar de beschouwer is toegewend en op die manier oogcontact maakt. Het intieme karakter van dit van dichtbij te bekijken kleinood wordt zo versterkt. Opvallend detail is de plaatsing van de signatuur: deze is als *HGoltzius fe. A^o. 1583* in het omschrift aangebracht. In het omschrift is te lezen: *VERTV VRAY HONNEVR. AETAT. SVAE. XXIII* (Ware deugd brengt eer. Zijn leeftijd 24 jaar). De geportretteerde wordt op het stuk niet met naam genoemd, maar is eerder wel als Erasmus Vollevens geïdentificeerd op basis van een afdruk van deze penning waaraan zijn naam is toegevoegd, hoewel deze identificatie zeker niet onbetwist is.⁴

Gijsbrecht van Duvenvoorde is geportretteerd



Afb. 5. Portret van Gijsbrecht van Duvenvoorde, Hendrick Goltzius, ca. 1580, afdruk van portretpenning, 68 x 51 mm. (ovaal), inv. nr. RP-P-1898-A-20730, Rijksmuseum Amsterdam.

op een ovale gegraveerde penning in zilver, die zich in een privé-verzameling bevindt.⁵ Er is geen afbeelding van deze portretpenning voorhanden, maar wel een voorstudie op perkament in het bezit van Teylers Museum, en er bestaan van de penning ook afdrukken op papier. Hoewel de portretpenning zelf niet te zien is, kan over de voorstelling wel wat gezegd worden op basis van deze voorstudie en de afdruk. Het portret is opnieuw haaks op het vlak gezet. Van Duvenvoorde maakt, zoals op veel portretten van Goltzius, contact door zijn hoofd iets te draaien en zijn blik op de beschouwer te richten. Hij draagt een bewerkte jas, is blootshoofds, heeft een korte baard en een stevige gekrulde snor. Het omschrift loopt niet rondom het hele portret, maar begint en eindigt, net als bij het portret van een 24-jarige jonge man, boven de afgeronde schouders. Het omschrift leest: MODERATA DVRANT . AETATIS SVAE 32 (Gematigden houden stand. Zijn leeftijd 32 jaar) en: HGoltzius fec. 1580. Opnieuw draagt de penning het motto van de voorgestelde om zijn karakter te duiden, een bekend verschijnsel in de portretkunst.

Ontstaan van de penningkunst

De kunstvorm van de portretpenning is in Italië ontstaan, toen de Italiaanse schilder Pisanello (ca. 1385-1455) in 1438/39 een grote bronzen penning maakte met het portret van de Byzantijnse keizer Johannes Palaeologus bij diens intocht in Ravenna. Het bleek een ideaal relatiegeschenk, omdat het makkelijk te hanteren en te vervoeren was en ook nog in oplage kon worden gemaakt. Het wekt dan ook geen verbazing dat de penningkunst in de decennia daarna tot grote bloei kwam. Via Italiaanse kunstenaars aan de hoven van Karel V en Philips II verspreidde de penningkunst zich naar de zuidelijke Nederlanden, waar rond het midden van de 16de eeuw ook Vlaamse kunstenaars belangstelling kregen voor deze bijzondere kunstvorm.

Tot de ingebruikname van de schroefpers rond 1550 was gieten de enige manier om penningen te maken. In het laatste kwart van de 16de eeuw komt daar een voor de penningkunst bijzondere techniek bij: het graveren. Graveren in zilver was al bekend uit de wapensmeedkunst. Ook het versieren van voorwerpen was al lange tijd bekend uit de zilver- en goudsmeedkunst. Het graveren van penningen was een nieuwe toepassing van deze techniek, die zich beperkte zich tot de noordelijke Nederlanden en met name in de periode 1575-1650 unieke stukken heeft voortgebracht.

Goltzius' positie binnen de penningkunst is bijzonder omdat hij een aantal eigen uitgangspunten koos die afweken van het werk van andere penninggraveurs. In de eerste plaats is dat de oorspronkelijkheid van zijn portretten. De meeste door anderen gemaakte afbeeldingen op gegraveerde penningen zijn afgeleid van prentvoorbeelden. Goltzius schiep originele portretten. Hij maakte eerst een klein, zeer gedetailleerd portret naar het leven, dat hij daarna met een burijn overbracht op een gladgepolijst penningplaatje. Ook bijzonder zijn de afgebeelde personen: portretpenningkunst was lange tijd uitsluitend het domein van vorsten en vorstinnen. Er bestond in de noordelijke Nederlanden geen enkele traditie op het gebied van burgerportretten. In de aanloop naar de Gouden Eeuw, en mogelijk geïnspireerd door Duitse en Vlaamse penningvoorbeelden, ontstond daar wel ruimte voor, die door Goltzius gretig werd benut. Anders dan bij de klassieke portretpenning gebruikelijk was, portretteerde Goltzius zijn burgers niet *en profil*, maar *en face*. Op deze manier was hij veel beter in staat zijn onderwerpen op realistische wijze uit te beelden. Tot slot toonde hij zich, ook op zijn zilveren portretjes, een zelfbewuste kunstenaar. Wat bij de bestudering van andere gegraveerde penningen voor de onderzoeker vaak veel vraagtekens oplevert, is het ontbreken van een signatuur. Penningen werden meestal gegraveerd door onbekende graveurs die een bestaande prent kopieerden op een plaatje zilver. Goltzius daarentegen was een scheppend kunstenaar, die het hele traject voor eigen rekening nam: hij maakte een voorstudie die hij eigenhandig op een zilveren of gouden ondergrond graveerde en tot slot op een zichtbare plaats zijn signatuur zette.

Wat bracht Goltzius ertoe portretten in edelmetaal te graveren? Wanneer het portret als geschenk bedoeld was, hetzij door Goltzius zelf, hetzij door zijn opdrachtgever, kon de status van dat geschenk misschien beter worden uitgedrukt in zilver of goud dan in papier. Bovendien heeft de penning vanwege zijn intieme karakter emotionele meerwaarde boven een prent: van een gegraveerde portretpenning is er maar één exemplaar, hij is gemaakt van duurzaam materiaal en daardoor geschikt om mee te dragen als kleinood. Een penning houdt je in je hand om goed te kunnen bekijken.

Wie bracht Goltzius, die voordien nooit in zilver had gewerkt, en het na 1586 nooit meer zou doen, eigenlijk op het idee? Eerder in dit artikel is al gewezen op de professionele graveurs die prentvoorbeelden van anderen kopieerden op zilveren



Afb. 6. Wierix, Portret van Marnix van Sint Aldegonde, 1581, gegraveerde zilveren plaat, 127 x 90 mm., inv. nr. RP-D-00-1068, Rijksmuseum Amsterdam.

voorwerpen. Goltzius zal zich van dat fenomeen wel bewust zijn geweest. Via zijn contacten in Antwerpen was hij misschien ook bekend met het werk van de prentgraveurs Wierix, die ook enkele portretten in zilver graveerden. Beroemd is hun 'zilveren prent' van Marnix van St. Aldegonde, die tegenwoordig in het Rijksmuseum Amsterdam bewaard wordt.⁶

Raadsels in spiegelbeeld

In het tweede deel van Johan Willem Frederiks' overzicht van zilveren voorwerpen uit de Nederlanden, *Dutch Silver*⁷, komen de portretpenningen van Hendrick Goltzius uitgebreid aan de orde. Concreet kan Frederiks zich baseren op de drie al besproken portretpenningen. Toch brengt hij daarnaast nog 38 prenten onder de aandacht waarvan hij met rede aanneemt dat het afdrukken moeten zijn van gegraveerde penningen die in de loop der eeuwen verloren zijn geraakt. Het kleine formaat en de ovale vorm van de stukken geven daarbij voor hem een eerste aanwijzing. Een sterker argument heeft hij wanneer hij prenten bespreekt waarvan alleen spiegelbeeldige afdrukken bestaan. Deze afdrukken (zoals Afb. 5) zijn duidelijk

niet bedoeld als afdruk omdat de tekst in druk in spiegelbeeld tevoorschijn komt. De tekst is alleen goed te lezen op het gegraveerde plaatje en daarom moet het plaatje zelf het eindproduct geweest zijn. De prenten die Frederiks alleen uit positieve afdrukken kent, zijn waarschijnlijk in koper gegraveerd en hebben volgens dezelfde redenering ondanks hun kleine formaat, niet als penning gediend, maar waren bedoeld om afgedrukt te worden.⁸

Deze logisch klinkende argumenten zijn echter niet van toepassing op een plaquette in het Kunsthistorisches Museum in Wenen.⁹ Goltzius heeft hier geen portret in zilver gegraveerd, maar een mythologische voorstelling, op behoorlijk formaat (163 mm). De plaquette is om onverklaarbare redenen spiegelbeeldig in zilver gegraveerd, ogenschijnlijk om afdrukken van te maken. Waar heeft het stuk voor gediend? Ook bij een enkel gedrukt portret zijn voorbeelden te vinden van een mengvorm waarbij het omschrift positief, maar de signatuur spiegelbeeldig te lezen is. En hoe is het portret van Adriaen van Westcapelle¹⁰ te verklaren dat alleen uit afdrukken bekend is: Het portret zou in zilver gegraveerd geweest kunnen zijn (de op afdrukken duidelijk zichtbare doorboring versterkt die suggestie). Maar hoe is, anders dan de bekende afdrukken met een spiegelbeeldig omschrift, een afdruk van dit portret te verklaren met een positief omschrift?

Het is denkbaar dat Goltzius voorstellingen in zilver graveerde, die primair bedoeld waren ter decoratie, als zelfstandig kunstwerk. Om verspreiding van die afbeelding mogelijk te maken en zijn virtuositeit in breder verband te demonstreren, werden er ook afdrukken van gemaakt. Zo kreeg de portretpenning een soort dubbelfunctie als origineel en als drukplaat. Er is een aantal afdrukken van Goltzius' werk op een satijnen ondergrond bekend. Afdrukken van de oorspronkelijk in zilver gegraveerde voorstellingen op een zacht glimmende ondergrond waren heel goed in staat het beeld van het originele voorwerp te imiteren.

Tot slot

Het is opmerkelijk dat Goltzius zich aan het begin van zijn carrière als graveur zo bewust heeft bezighouden met kleine in edelmetaal uitgevoerde portretjes. Wat hem daartoe bewoog is niet bekend. Misschien beschouwde hij de penningen aanvankelijk als proeve van zijn bekwaamheid, en werd dit fenomeen zo snel populair in zijn kennis-

senkring, dat het er uiteindelijk veel meer zijn geworden dan gedacht. Misschien realiseerde Goltzius zich ook dat zijn werk de tijdgeest beter zou doorstaan in edelmetaal dan op kwetsbaar papier, een reden waarom zijn naam zo nadrukkelijk op de penningen prijkt. Helaas is die hoop niet bewaarheid: er zijn tenslotte maar drie penningen overgebleven.

Na 1586 heeft Goltzius geen penningen meer gegraveerd. Hij had duidelijk bewezen het graveeren in zilver onder de knie te hebben, en het was nu tijd voor iets anders. In de jaren daarna zou Goltzius uitgroeien tot de bekendste prentgraveur van de Nederlanden.

Carolien Voigtmann
Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet,
Leiden

Noten

- 1 Otto Hirschmann, *Verzeichnis des graphischen Werkes von Hendrick Goltzius, 1558-1617*, Braunschweig 1976, 2e editie, nr. 199. Voorheen in verzameling Ploos van Amstel. Tegenwoordig in de collectie van het Birmingham Museum. In 1800 verkocht op de veiling verzameling Cornelis Ploos van Amstel, Amsterdam.
- 2 Er bestaat wel een ontwerptekening van Goltzius (zilverstift op perkament) die zich waarschijnlijk in een privé-verzameling bevindt. Geveild in Auktie Ellinckhuizen te Amsterdam, 19 november 1878 nr. 133. Zie Hirschmann nr. 199 p. 88-89.
- 3 Hirschmann nr. 239.
- 4 zie W.J.Frederiks, *Dutch Silver* (Den Haag, Nijhoff 1952-1961, 4 vols.), vol. II, p. 7, nr.14
- 5 Voordien afkomstig uit de verzameling Heshuysen in Haarlem, nu in privé-verzameling.
- 6 Zie voor een uitstekend artikel over de contacten tussen Hendrick Goltzius en de familie Wierix: Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, 'Portretten van hoog tot laag en van klein tot groot. De familie Wierix en Hendrick Goltzius', *Bulletin van het Rijksmuseum*, 50-3 (2002), p. 365-390.
- 7 zie noot 4.
- 8 Waarschijnlijk is de drukplaat niet eens ovaal geweest, maar is er een ovale afbeelding in aangebracht.
- 9 *Dutch Silver*, vol. II, p.11, nr. 31, plaat 10.
- 10 Hirschmann nr. 219.

HOLLAND